સમ્યક્-પ્રભા

શ્રીમદ્ ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવ પ્રણીત

શ્રી પ્રવચનસારની ગાથા ૯૯-૧૦૦-૧૦૧ ઉપર

પૂજ્ય સદ્ગુરુદેવશ્રી કાનજીસ્વામીના પ્રવચનો

ॐ

नमः श्री सिद्धेभ्यः

नमोऽनेकान्ताय

સમ્યક્-પ્રભા

શ્રીમદ્ ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવ પ્રણીત

શ્રી

પ્રવચનસાર

જ્ઞેયતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

ગાથા ૯૯-૧૦૦-૧૦૧

ઉપર

પૂજ્ય સદ્‌ગુરુદેવશ્રી કાનજીસ્વામીના

પ્રવચનો

નિવેદન

"સમ્યક્-પ્રભા" નામના આ પુસ્તકનો વિષય તત્ત્વદૃષ્ટિએ અતિ ગંભીર અને રહસ્યપૂર્ણ છે. તેમાં ભગવાન શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવ પ્રણીત શ્રી પ્રવચનસારની ગાથા ૯૯ થી ૧૦૧ ઉપર પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી કાનજીસ્વામીએ જે સૂક્ષ્મ ન્યાયયુક્ત અપૂર્વ પ્રવચનો અગાઉ આપ્યાં હતાં અને જે "પ્રવચનપ્રસાદ" તથા "આત્મધર્મ"માં અગાઉ છપાઈ ગયાં છે તે શબ્દશઃ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યાં છે.

ઉપરોક્ત ગાથાઓમાં આચાર્યદેવે શ્રી જૈનધર્મના મૂળભૂત સિદ્ધાંત---ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યનું સ્વરૂપ અદ્ભુત રીતે વર્ણવ્યું છે તે ગાથાઓ પૈકી ગાથા ૯૯ની ટીકામાં શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવે વિસ્તારક્રમ અને પ્રવાહક્રમનું અલૌકિક રીતે સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે તથા દરેક પરિણામ સ્વકાળમાં પોતાના રૂપે ઊપજે છે તે સિદ્ધ કર્યું છે, ગાથા ૧૦૦ માં ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્ય એક જ સમયે હોય છે, તેમનો અવિનાભાવ સંબંધ છે એમ વિસ્તારપૂર્વક સમજાવ્યું છે. વળી કોઈ પણ દ્રવ્યનો એકલો ઉત્પાદ, એકલો વ્યય કે એકલું ધ્રૌવ્ય માનવામાં આવે તો અનેક પ્રકારના દોષો આવે છે એમ પણ દર્શાવ્યું છે; અને ગાથા ૧૦૧માં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય દ્રવ્યથી જુદા પદાર્થો નથી એમ સિદ્ધ કર્યું છે.

આ ગાથાઓનો વિષય ગહન હોવા છતાં પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીએ તેમની સુબોધ અને સુસ્પષ્ટ શૈલીથી તે સરસ રીતે સમજાવેલ છે તે બદલ તેમનો અત્યંત ઉપકાર માનીએ છીએ.

આવા સુંદર પ્રવચનો સદ્ધર્મપ્રેમી ભાઈશ્રી જયંતિલાલ ભણસાલીના સ્મરણાર્થે તેમના કુટુંબીજનો તરફથી પ્રગટ કરવામાં આવ્યાં છે તે બદલ તેમને ધન્યવાદ.

આ પ્રવચનોમાં દર્શાવેલ વસ્તુસ્વરૂપને યથાર્થપણે સમજી વિચારી મુમુક્ષુઓ નિજ આત્મામાં 'સમ્યક્—પ્રભા' પ્રગટ કરો એવી ભાવના.

સોનગઢ — રામજી માણેકચંદ દોશી

તા. ૨૫-૧૨-૭૨ — ભૂતપૂર્વ પ્રમુખ

શ્રી દિ. જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ

સોનગઢ (સૌરાષ્ટ્ર)

અર્પણ

હે પરમ કૃપાળુ ગુરુદેવ !

શ્રી જિન પ્રવચનના સારભૂત ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ સ્વભાવવાળું પરિણામી ને પરિણામનું અપૂર્વ સત્, સ્વતંત્ર સ્વરૂપ આપે સમજાવી આત્માના અનુભવનો માર્ગ ઘણો જ સુસ્પષ્ટ કર્યો છે. આપની આ નિષ્કારણ કરુણા પ્રત્યે નિજ હિતાર્થે આ ‘‘સમ્યક્પ્રભા’’ પુસ્તક આપને અત્યંત ભક્તિભાવે અર્પણ કરીએ છીએ.

—પ્રકાશક

જ્ઞેયતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

अथोत्पादव्ययध्रौव्यात्मकत्वेऽपि सद्द्रव्यं भवतीति विभावयति—

सदवट्ठिदं सहावे दव्वं दव्वस्स जो हि परिणामो।
अत्थेसु सो सहावो ठिदिसंभवणाससंबद्धो ।।९९।।

सदवस्थितं स्वभावे द्रव्यं द्रव्यस्य यो हि परिणामः।
अर्थेषु स स्वभावः स्थितिसंभवनाशसंबद्धः ।।९९।।

इह हि स्वभावे नित्यमवतिष्ठमानत्वात्सदिति द्रव्यम्।

હવે ઉત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યાત્મક હોવા છતાં દ્રવ્ય 'સત્' છે એમ દર્શાવે છે :—

ગાથા ૯૯

અન્વયાર્થ :—[स्वभावे] સ્વભાવમાં [अवस्थितं] [1]અવસ્થિત (હોવાથી) [द्रव्यं] દ્રવ્ય [सत्] 'સત્' છે; [द्रव्यस्य] દ્રવ્યનો [यः हि] જે [स्थितिसंभवनाशसंबद्धः] ઉત્પાદવ્યયધ્રૌવ્ય સહિત [परिणामः] પરિણામ [सः] તે [अर्थेषु स्वभावः] પદાર્થોનો સ્વભાવ છે.

ટીકા :—અહીં (વિશ્વને વિષે) સ્વભાવમાં નિત્ય અવસ્થિત

---

૧. અવસ્થિત = રહેલું; ટકેલું.

દ્રવ્યો સ્વભાવ વિષે અવસ્થિત, તેથી 'સત્' સૌ દ્રવ્ય છે;
ઉત્પાદ-ધ્રૌવ્ય-વિનાશયુત પરિણામ દ્રવ્યસ્વભાવ છે. ૯૯.

स्वभावस्तु द्रव्यस्य ध्रौव्योत्पादोच्छेदैक्यात्मकपरिणामः। यथैव हि द्रव्यवास्तुनः सामस्त्येनैकस्यापि विष्कम्भक्रमप्रवृत्तिवर्तिनः सूक्ष्मांशाः प्रदेशाः, तथैव हि द्रव्यवृत्तेः सामस्त्येनैकस्यापि प्रवाहक्रमप्रवृत्तिवर्तिनः सूक्ष्मांशाः परिणामाः। यथा च प्रदेशानां परस्परव्यतिरेकनिबन्धनो विष्कम्भक्रमः, तथा परिणामानां परस्परव्यतिरेकनिबन्धनः प्रवाहक्रमः। यथैव च ते प्रदेशाः स्वस्थाने स्वरूपपूर्वरूपाभ्यामुत्पन्नोच्छन्नत्वात्सर्वत्र परस्परानुस्यूतिसूत्रितैकवास्तुतयानुत्पन्नप्रलीनत्वाच्च संभूतिसंहारध्रौव्यात्मक-

---

હોવાથી દ્રવ્ય ‘સત્’ છે. સ્વભાવ દ્રવ્યનો ધ્રૌવ્ય-ઉત્પાદ-વિનાશની એકતાસ્વરૂપ પરિણામ છે.

જેમ દ્રવ્યનું [૧]વાસ્તુ સમગ્રપણા વડે (અખંડપણા વડે) એક હોવા છતાં, વિસ્તારક્રમમાં પ્રવર્તનારા તેના જે સૂક્ષ્મ અંશો તે પ્રદેશો છે, તેમ દ્રવ્યની [૨]વૃત્તિ સમગ્રપણા વડે એક હોવા છતાં, પ્રવાહક્રમમાં પ્રવર્તનારા તેના જે સૂક્ષ્મ અંશો તે પરિણામો છે. જેમ વિસ્તારક્રમનું કારણ પ્રદેશોનો પરસ્પર વ્યતિરેક છે, તેમ પ્રવાહક્રમનું કારણ પરિણામોનો પરસ્પર [૩]વ્યતિરેક છે.

જેમ તે પ્રદેશો પોતાના સ્થાનમાં સ્વ-રૂપથી ઉત્પન્ન ને પૂર્વરૂપથી વિનષ્ટ હોવાથી તથા સર્વત્ર (બધેય) પરસ્પર અનુસ્યૂતિથી રચાયેલા એકવાસ્તુપણા વડે અનુત્પન્ન-અવિનષ્ટ હોવાથી ઉત્પત્તિ-સંહાર-ધ્રૌવ્યાત્મક છે, તેમ તે પરિણામો પોતાના અવસરમાં સ્વ-રૂપથી

---

૧. દ્રવ્યનું વાસ્તુ = દ્રવ્યનો સ્વ-વિસ્તાર; દ્રવ્યનું સ્વક્ષેત્ર; દ્રવ્યનું સ્વ-કદ; દ્રવ્યનું સ્વ-દળ. (વાસ્તુ = ઘર; રહેઠાણ; નિવાસસ્થાન; આશ્રય; ભૂમિ.)

૨. વૃત્તિ = વર્તવું તે; હોવું તે; હોવાપણું; હયાતી.

૩. વ્યતિરેક = ભેદ; (એકનો બીજામાં) અભાવ. (એક પરિણામ તે બીજા પરિણામરૂપ નથી તેથી દ્રવ્યના પ્રવાહમાં ક્રમ છે.)

मात्मानं धारयन्ति, तथैव ते परिणामाः स्वावसरे स्वरूपपूर्वरूपाभ्यामुत्पन्नोच्छन्नत्वात्सर्वत्र परस्परानुस्यूतिसूत्रितैकप्रवाहतयानुत्पन्नप्रलीनत्वाच्च संभूतिसंहारध्रौव्यात्मकमात्मानं धारयन्ति। यथैव च य एव हि पूर्वप्रदेशोच्छेदनात्मको वास्तुसीमान्तः स एव हि तदुत्तरोत्पादात्मकः, स एव च परस्परानुस्यूतिसूत्रितैकवास्तुतयातदुभयात्मक इति; तथैव य एव हि पूर्वपरिणामोच्छेदात्मकः प्रवाहसीमान्तः स एव हि तदुत्तरोत्पादात्मकः, स एव च परस्परानुस्यूतिसूत्रितैकप्रवाहतयातदुभयात्मक इति। एवमस्य स्वभावत एव त्रिलक्षणायां परिणामपद्धतौ दुर्ललितस्य स्वभावानति-

---

ઉત્પન્ન ને પૂર્વરૂપથી વિનષ્ટ હોવાથી તથા સર્વત્ર પરસ્પર [૧]અનુસ્યૂતિથી રચાયેલા એકપ્રવાહપણા વડે અનુત્પન્ન-અવિનષ્ટ હોવાથી ઉત્પત્તિ-સંહાર-ધ્રૌવ્યાત્મક છે. વળી જેમ વાસ્તુનો જે નાનામાં નાનો (છેવટનો) અંશ પૂર્વપ્રદેશના વિનાશસ્વરૂપ છે તે જ (અંશ) ત્યારપછીના પ્રદેશના ઉત્પાદસ્વરૂપ છે તથા તે જ પરસ્પર અનુસ્યૂતિથી રચાયેલા એક-વાસ્તુપણા વડે અનુભયસ્વરૂપ છે (અર્થાત્ બેમાંથી એક્કે સ્વરૂપે નથી), તેમ પ્રવાહનો જે નાનામાં નાનો અંશ પૂર્વપરિણામના વિનાશસ્વરૂપ છે તે જ ત્યારપછીના પરિણામના ઉત્પાદસ્વરૂપ છે તથા તે જ પરસ્પર અનુસ્યૂતિથી રચાયેલા એકપ્રવાહપણા વડે અનુભયસ્વરૂપ છે.

આ પ્રમાણે સ્વભાવથી જ ત્રિલક્ષણ પરિણામપદ્ધતિમાં (પરિણામોની પરંપરામાં) વર્તતું દ્રવ્ય સ્વભાવને નહિ [૨]અતિક્રમતું

---

૧. અનુસ્યૂતિ = અન્વયપૂર્વક જોડાણ. [સર્વ પરિણામો પરસ્પર અન્વયપૂર્વક (-સાદ્રશ્યસહિત) ગૂંથાયેલા (જોડાયેલા) હોવાથી તે બધા પરિણામો એકપ્રવાહપણે છે તેથી તેઓ ઉત્પન્ન કે વિનષ્ટ નથી.]

૨. અતિક્રમતું = ઓળંગતું; છોડતું.

क्रमात्त्रिलक्षणमेव सत्त्वमनुमोदनीयम् मुक्ताफलदामवत्। यथैव हि परिगृहीतद्राघिम्नि प्रलम्बमाने मुक्ताफलदामनि समस्तेष्वपि स्वधाम-सूच्चकासत्सु मुक्ताफलेषूत्तरोत्तरेषु धामसूत्तरोत्तरमुक्ताफलानामुदयनात्पूर्व-पूर्वमुक्ताफलानामनुदयनात् सर्वत्रापि परस्परानुस्यूतिसूत्रकस्य सूत्र-कस्यावस्थानात्त्रैलक्षण्यं प्रसिद्धिमवतरति, तथैव हि परिगृहीतनित्यवृत्ति-निवर्तमाने द्रव्ये समस्तेष्वपि स्वावसरेषूच्चकासत्सु परिणामेषूत्तरोत्तरेष्व-वसरेषूत्तरोत्तरपरिणामानामुदयनात्पूर्वपूर्वपरिणामानामनुदयनात् सर्वत्रापि परस्परानुस्यूतिसूत्रकस्य प्रवाहस्यावस्थानात्त्रैलक्षण्यं प्रसिद्धिमवतरति।।९९।।

હોવાથી [૧]સત્ત્વને [૨]ત્રિલક્ષણ જ [૩]અનુમોદવું—મોતીના હારની માફક. (તે આ રીતે:) જેમ જેણે (અમુક) લંબાઈ ગ્રહણ કરેલી છે એવા લટકતા મોતીના હારને વિષે, પોતપોતાનાં સ્થાનોમાં પ્રકાશતાં સમસ્ત મોતીઓમાં, પછી પછીનાં સ્થાનોએ પછીપછીનાં મોતીઓ પ્રગટ થતાં હોવાથી અને પહેલાંપહેલાંનાં મોતીઓ નહિ પ્રગટ થતાં હોવાથી તથા બધેય પરસ્પર અનુસ્યૂતિ રચનારો દોરો અવસ્થિત હોવાથી ત્રિલક્ષણપણું પ્રસિદ્ધિ પામે છે; તેમ જેણે [૪]નિત્યવૃત્તિ ગ્રહણ કરેલી છે એવા રચાતા (પરિણમતા) દ્રવ્યને વિષે, પોતપોતાના અવસરોમાં પ્રકાશતા (પ્રગટતા) સમસ્ત પરિણામોમાં, પછીપછીના અવસરોએ પછીપછીના પરિણામો પ્રગટ થતા હોવાથી અને પહેલાંપહેલાંના પરિણામો નહિ પ્રગટ થતા હોવાથી તથા બધેય પરસ્પર અનુસ્યૂતિ

---

૧. સત્ત્વ = સત્‌પણું; (અભેદનયે) દ્રવ્ય.

૨. ત્રિલક્ષણ = ઉત્પાદ, વ્યય ને ધ્રૌવ્ય એ ત્રણ લક્ષણવાળું; ત્રિસ્વરૂપ; ત્રયાત્મક.

૩. અનુમોદવું = આનંદથી સંમત કરવું.

૪. નિત્યવૃત્તિ = નિત્ય ટકવાપણું; નિત્ય હયાતી; સદા વર્તવું તે.

રચનારો પ્રવાહ અવસ્થિત (–ટકતો) હોવાથી ત્રિલક્ષણપણું પ્રસિદ્ધિ પામે છે.

ભાવાર્થ :—દરેક દ્રવ્ય સદાય સ્વભાવમાં રહે છે તેથી ‘સત્’ છે. તે સ્વભાવ ઉત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યસ્વરૂપ પરિણામ છે. જેમ દ્રવ્યના વિસ્તારનો નાનામાં નાનો અંશ તે પ્રદેશ છે, તેમ દ્રવ્યના પ્રવાહનો નાનામાં નાનો અંશ તે પરિણામ છે. દરેક પરિણામ સ્વ-કાળમાં પોતાના રૂપે ઊપજે છે, પૂર્વ રૂપથી નાશ પામે છે અને સર્વ પરિણામોમાં એકપ્રવાહપણું હોવાથી દરેક પરિણામ ઉત્પાદ-વિનાશ વિનાનો એકરૂપ–ધ્રુવ રહે છે. વળી ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યમાં સમયભેદ નથી, ત્રણેય એક જ સમયે છે. આવા ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યાત્મક પરિણામોની પરંપરામાં દ્રવ્ય સ્વભાવથી જ સદાય રહેતું હોવાથી દ્રવ્ય પોતે પણ, મોતીના હારની માફક, ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યાત્મક છે. ૯૯.

પરમ પૂજ્ય સદ્ગુરુદેવશ્રી કાનજીસ્વામીનું
ગાથા ૯૯ ઉપરનું
પ્રવચન

વીતરાગી વિજ્ઞાનમાં જણાતો વિશ્વનો જ્ઞેય પદાર્થોનો સ્વભાવ

ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવયુક્ત પરિણામ તે વસ્તુનો સ્વભાવ છે.

આ ગાથા અલૌકિક છે. આ ગાથામાં આચાર્યદેવે વસ્તુના સ્વભાવનું રહસ્ય મૂકી દીધું છે. ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવયુક્ત પરિણામ તે વસ્તુનો સ્વભાવ છે ને તે સ્વભાવમાં દ્રવ્ય નિત્ય અવસ્થિત છે, તેથી દ્રવ્ય સત્ છે.

અહીં દ્રવ્યના સમય સમયના પરિણામમાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ સમજાવવા માટે આચાર્યદેવ ક્ષેત્રનો દાખલો આપે છે. દ્રવ્યનું (આત્માનું) અસંખ્યપ્રદેશી ક્ષેત્ર એક સાથે પહોળું—પથરાયેલું છે તેથી તે ઝટ લક્ષમાં આવે, માટે તે ક્ષેત્રનો દાખલો આપીને પરિણામનાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ સમજાવે છે.

જેમ દ્રવ્યને આખા વિસ્તારક્ષેત્ર તરીકે લક્ષમાં લ્યો તો તેનું વાસ્તુ (ક્ષેત્ર) એક છે, તેમ આખા દ્રવ્યના ત્રણે કાળના સમય સમયના પરિણામોને એક સાથે લક્ષમાં લ્યો તો તેની વૃત્તિ એક છે; છતાં, જેમ ક્ષેત્રમાં પ્રદેશક્રમ છે તેમ દ્રવ્યના પરિણમનમાં પ્રવાહક્રમ છે. દ્રવ્યના વિસ્તારક્રમનો અંશ તે પ્રદેશ છે તેમ દ્રવ્યના પ્રવાહક્રમનો અંશ તે પરિણામ છે.

જુઓ, આ જ્ઞેય અધિકાર છે. બધાંય જ્ઞેયો સત્ છે, ને તેને જાણનારું જ્ઞાન છે. બધાય જ્ઞેયો જેમ છે તેમ એક સાથે જ્ઞાનમાં જણાય છે. અહીં આત્મા જ્ઞાનનો સાગર છે, અને સામે સ્વ-પર સમસ્ત જ્ઞેયોનો સાગર પડ્યો છે. બસ, આમાં એકલી વીતરાગતા જ આવી, જ્ઞેયમાં 'આ આમ કેમ' એવો રાગ-દ્વેષ કે ફેરફાર કરવાનું ન રહ્યું. અહો! આચાર્યદેવે ગાથાએ ગાથાએ વીતરાગી સુખડીના થર નાંખ્યા છે, એકેક ગાથામાંથી વીતરાગતાનાં ચોસલાં નીકળે છે.

સમયસારના સર્વવિશુદ્ધજ્ઞાન અધિકારમાં દ્રવ્ય પોતાના **ક્રમબદ્ધપરિણામ**થી ઊપજે છે—એ વાત કરીને ત્યાં સમ્યગ્દર્શનનો આખો વિષય બતાવ્યો છે—દ્રવ્યદૃષ્ટિ કરાવી છે અને અહીં જ્ઞાનપ્રધાન કથન છે તેથી, બધાં દ્રવ્યો પરિણમન સ્વભાવમાં રહેલાં છે—એમ કહીને પૂર્ણ જ્ઞાન અને પૂર્ણ જ્ઞેય બતાવ્યાં છે; એવા સર્વ જ્ઞેયોના સ્વભાવની અને તેને જાણનારા જ્ઞાનસ્વભાવની શ્રદ્ધા કરવી તે સમ્યગ્દર્શન છે.

卐

પ્રદેશોનો વિસ્તારક્રમ અને પરિણામોનો પ્રવાહક્રમ

દરેક આત્મા, દરેક પરમાણુ અને ધર્માસ્તિકાય વગેરે દ્રવ્યો છૂટા છૂટા સ્વયંસિદ્ધ પદાર્થ છે. સામાન્યપણે જોતાં તે દરેક દ્રવ્યનું ક્ષેત્ર અખંડ એક છે, છતાં તે ક્ષેત્રના વિસ્તારનો જે સૂક્ષ્મ અંશ તે પ્રદેશ છે. છ દ્રવ્યોમાંથી પરમાણુ અને કાળનું તો ક્ષેત્ર એકપ્રદેશ જ છે. આત્માનું અસંખ્યપ્રદેશી ક્ષેત્ર છે. તે ક્ષેત્ર સમગ્રપણા વડે એક હોવા છતાં તેનો છેલ્લો અંશ તે પ્રદેશ છે. એ પ્રમાણે અહીં ક્ષેત્રનું તો દૃષ્ટાંત છે, ને સિદ્ધાંત તરીકે વસ્તુના ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ પરિણામ સમજાવવા છે. જેમ અસંખ્યપ્રદેશી વિસ્તાર એક સાથે લેતાં દ્રવ્યનું

ક્ષેત્ર એક છે તેમ એકેક દ્રવ્યની અનાદિઅનંત પરિણમનધારા સમગ્રપણા વડે એક છે. ને તે આખા પ્રવાહનો નાનામાં નાનો એક અંશ તે પરિણામ છે. એકેક પરિણામને જુદો પાડ્યા વગર સમગ્રપણે દ્રવ્યના અનાદિઅનંત પ્રવાહને જોતાં તે એક છે; અનાદિ નિગોદથી માંડીને અનંત સિદ્ધદશા સુધી દ્રવ્યનો પરિણમનપ્રવાહ એક જ છે. જેમ આખું ક્ષેત્ર પથરાયેલું એક સાથે પડ્યું છે, તેમાં પ્રદેશભેદથી ન જુઓ તો દ્રવ્યનું ક્ષેત્ર એક જ છે. તેમ ત્રિકાળી દ્રવ્યના પ્રવાહમાં પરિણામનો ભેદ ન પાડો તો આખોય પ્રવાહ એક જ છે, અને તે ત્રિકાળીક પ્રવાહક્રમનો એકેક અંશ તે પરિણામો છે.

અહીં પ્રદેશોનો વિસ્તારક્રમ તે ક્ષેત્ર અપેક્ષાએ છે ને પરિણામોનો પ્રવાહક્રમ તે પરિણમન અપેક્ષાએ છે. અહીં ક્ષેત્રનું દૃષ્ટાંત આપીને આચાર્યદેવ પરિણામોનું સ્વરૂપ સમજાવવા માંગે છે.

આ, જ્ઞાનમાં જણાવવાયોગ્ય જ્ઞેય પદાર્થોનું વર્ણન છે. કોઈ કહે કે આવી સૂક્ષ્મ વાત કેમ જણાય?—પણ ભાઈ, એ બધા જ્ઞેયો છે માટે જરૂર જણાય તેવાં છે, ને તારો જ્ઞાનસ્વભાવ બધાં જ્ઞેયોને જાણે તેવો છે. આત્મા જ્ઞાતા છે ને પોતે સ્વજ્ઞેય પણ છે. તથા અન્ય જીવ-પુદ્‌ગલાદિ પરજ્ઞેયો છે. તે જ્ઞાન અને જ્ઞેયને કેવા પ્રતીતિમાં લેવાથી સમ્યક્‌ત્વ થાય તેની આ વાત છે.

ધર્માસ્તિકાય વગેરેના અસંખ્ય પ્રદેશો એમ ને એમ પડ્યા—પાથર્યા છે, આકાશના અનંત પ્રદેશો એમ ને એમ પડ્યા—પાથર્યા છે, તેમાં કદી એક પણ પ્રદેશનો ક્રમ આડોઅવળો થતો નથી; તેમ દ્રવ્યનો અનાદિઅનંત **પ્રવાહક્રમ** પણ કદી તૂટતો નથી. પ્રવાહક્રમ કહીને આચાર્યદેવે અનાદિઅનંત જ્ઞેયને એક સાથે સ્તબ્ધ બતાવી દીધાં છે. 'પ્રવાહક્રમ' કહેતાં બધાય પરિણામોનો ક્રમ વ્યવસ્થિત જ છે, કોઈ પણ પરિણામ—કોઈ પણ પર્યાય આડાઅવળા થતાં જ નથી. આ પ્રતીતિમાં જ દ્રવ્યદૃષ્ટિ અને વીતરાગતા છે.

સમય સમયના પરિણામોનો એકદમ સૂક્ષ્મ સિદ્ધાંત સમજાવવા માટે પ્રદેશોનો દાખલો આપ્યો છે તે પણ સૂક્ષ્મ પડે એવો છે. અંદર પોતાના લક્ષમાં જો વસ્તુનો ખ્યાલ આવે તો સમજાય તેવું છે. 'આ સ્વરૂપ આ રીતે કહેવા માંગે છે' એમ પોતાને અંદર ભાસ થવો જોઈએ. જુઓ, સમજવા માટે સીડીનું દૃષ્ટાંત લઈએ : જેમ ક્ષેત્રથી જોતાં આખી સીડી એમ ને એમ પડી છે, તેનો એક નાનો અંશ તે પ્રદેશ કહેવાય; તેમ જ સીડીની લંબાઈથી જોતાં એક પછી એક પગથીયાનો પ્રવાહ છે, આખી સીડીનો પ્રવાહ એક છે, અને તેનું એકેક પગથીયું તે તેના પ્રવાહનો અંશ છે. તે પગથીયાના પ્રવાહનો ક્રમ તૂટે નહિ. બે પગથીયાં વચ્ચે પણ ઝીણા ઝીણા ભાગ પાડો તો અનેક ભાગ પડે છે, તે ચડતો ચડતો એકેક સૂક્ષ્મ ભાગ તે પરિણામ સમજવો. તેમ આત્મા અસંખ્ય પ્રદેશમાં પથરાયેલો એક છે, ને તેના ક્ષેત્રનો એકેક અંશ તે પ્રદેશ છે; તે જ આખા દ્રવ્યની હયાતી અનાદિઅનંત પ્રવાહપણે એક છે ને તે પ્રવાહનો એકેક સમયનો અંશ તે પરિણામ છે. તે પરિણામોનો પ્રવાહક્રમ સીડીના પગથિયાની જેમ ક્રમબદ્ધ છે, તે પરિણામોનો ક્રમ આઘોપાછો ન થાય. એટલે બધુંય જેમ છે તેમ જાણવાનો જ આત્માનો સ્વભાવ છે. એ સિવાય વચ્ચે બીજું કાંઈ ઘાલે તો તેને વસ્તુના સત્ સ્વભાવની શ્રદ્ધા નથી અને વસ્તુ જેમ હોય તેમ જાણે-માને તો જ્ઞાન-શ્રદ્ધા સાચાં થાય ને! વસ્તુ હોય તેના કરતાં બીજી રીતે માને તો જ્ઞાન-શ્રદ્ધા સાચાં થાય નહિ એટલે ધર્મ થાય નહિ.

અહીં ક્ષેત્રના દૃષ્ટાંતે પરિણામનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું છે.

જેમ દ્રવ્યનું ક્ષેત્ર તે વિસ્તાર, ને વિસ્તારક્રમના અંશો તે પ્રદેશો. તેમ દ્રવ્યનું પરિણમન તે પ્રવાહ, ને પ્રવાહક્રમના અંશો તે પરિણામો.

એ પ્રમાણે ક્ષેત્રના દૃષ્ટાંતે પરિણામો સિદ્ધ કરીને એક વાત પૂરી કરી. હવે તે પરિણામોનો એકબીજામાં અભાવ બતાવે છે. 'જેમ વિસ્તારક્રમનું કારણ પ્રદેશોનો પરસ્પર વ્યતિરેક છે, તેમ પ્રવાહક્રમનું કારણ પરિણામોનો પરસ્પર વ્યતિરેક છે.'

દ્રવ્યમાં વિસ્તારક્રમ એટલે કે ક્ષેત્ર અપેક્ષાએ પહોળાઈનું કારણ પ્રદેશોનું પરસ્પર જુદાપણું છે. પહેલા પ્રદેશનો બીજામાં અભાવ, બીજાનો ત્રીજામાં અભાવ—એમ પ્રદેશોના ભિન્ન ભિન્નપણા વડે વિસ્તારક્રમ રચાયેલો છે. જો પ્રદેશોનો એકબીજામાં અભાવ ન હોય, ને એક પ્રદેશ તે બીજા પ્રદેશમાં પણ ભાવપણે વર્તતો હોય એટલે કે બધા થઈને એક જ પ્રદેશ હોય તો દ્રવ્યનો વિસ્તાર જ ન થાય, પણ દ્રવ્ય એક જ પ્રદેશી થઈ જાય. માટે વિસ્તારક્રમ કહેતાં જ પ્રદેશો એકબીજાપણે નથી એમ આવી જાય છે. 'વિસ્તારક્રમ' તે અનેકતા સૂચવે છે, કેમ કે એકમાં ક્રમ ન હોય. હવે અનેકતા ક્યારે નક્કી થાય? કે બધામાં એકતા ન હોય પણ ભિન્નતા હોય, તો જ અનેકતા નક્કી થાય, ને અનેકતા હોય તો જ વિસ્તારક્રમ હોય; માટે વિસ્તારક્રમનું કારણ પ્રદેશોનો પરસ્પર વ્યતિરેક છે.

એ જ પ્રમાણે વિસ્તારક્રમની જેમ પ્રવાહક્રમનું સ્વરૂપ હવે કહેવાય છે. 'પ્રવાહક્રમ' કહેતાં જ પરિણામોની અનેકતા સાબિત થાય છે, અને પરિણામોની અનેકતા કહેતાં જ એકનો બીજામાં અભાવ સાબિત થાય છે. કેમ કે જો એકનો બીજામાં અભાવ હોય તો જ અનેકપણું થાય. જો તેમ ન હોય તો તો બધું એક જ થઈ જાય. માટે વિસ્તારક્રમમાં જેમ એક પ્રદેશનો બીજામાં અભાવ છે તેમ પ્રવાહક્રમમાં એક પરિણામનો બીજામાં અભાવ છે. અને એ પ્રમાણે પરિણામોમાં એકના બીજામાં અભાવથી અનાદિઅનંત પ્રવાહક્રમ રચાયેલો છે. આવો દ્રવ્યનો સ્વભાવ છે, આવા પરિણામ-સ્વભાવમાં દ્રવ્ય રહેલું છે.

''એક પરિણામનો બીજા પરિણામમાં અભાવ તે પ્રવાહ ક્રમનો સિદ્ધાંત છે.''

અહીં વિસ્તારક્રમ તો દૃષ્ટાંતરૂપ છે ને પ્રવાહક્રમ સિદ્ધાંતરૂપ છે. દૃષ્ટાંત સર્વપ્રકારે લાગુ ન પડે. પુદ્ગલ અને કાળદ્રવ્યનો તો વિસ્તાર એકપ્રદેશી જ છે તેથી તેમાં પ્રદેશોનો પરસ્પર વ્યતિરેકનું દૃષ્ટાંત લાગુ ન પડે, પણ પ્રવાહક્રમનો જે સિદ્ધાંત છે તે તો બધાય દ્રવ્યોમાં એકસરખી રીતે લાગુ પડે છે.

જેમ ૨૫ ઓરડાના વિસ્તારવાળી ઓસરી ક્યારે થાય? કે જો તે ઓરડાઓ ક્રમસર એકબીજાથી જુદા જુદા હોય તો. તેમ આત્મામાં અસંખ્યપ્રદેશી વિસ્તારવાળું ક્ષેત્ર ક્યારે થાય? કે જો એક પ્રદેશનો બીજા પ્રદેશમાં અભાવ હોય ને તે બધા પ્રદેશો વિસ્તારક્રમમાં સળંગપણે એકબીજાની સાથે સંકળાયેલા હોય.

એ જ પ્રમાણે (પ્રદેશોના વિસ્તારક્રમની જેમ) દ્રવ્યનો અનાદિ-અનંત લાંબો પ્રવાહક્રમ ક્યારે થાય? કે જો એક પરિણામનો બીજા પરિણામમાં અભાવ હોય તો પહેલો પરિણામ બીજા પરિણામમાં નથી, બીજો ત્રીજામાં નથી—એમ પરિણામોમાં વ્યતિરેક હોવાથી દ્રવ્યમાં પ્રવાહક્રમ છે. દ્રવ્યના અનાદિઅનંત પ્રવાહમાં એક પછી એક પરિણામ ક્રમે થયા કરે છે; આવા દ્રવ્યો તે જ્ઞેયો છે. જ્ઞેયદ્રવ્યની જેમ છે તેમ પ્રતીત કરતાં શ્રદ્ધામાં નિર્વિકલ્પતા અને વીતરાગતા થાય તે મોક્ષનો માર્ગ છે.

અહો! એક જ દ્રવ્યના એક પરિણામમાં બીજા પરિણામનો પણ જ્યાં અભાવ છે ત્યાં એક દ્રવ્યની અવસ્થામાં બીજું દ્રવ્ય કાંઈ કરે એ વાત તો ક્યાં ઊભી જ રહે છે? એક તત્ત્વ બીજા તત્ત્વમાં કાંઈ કરે અથવા તો એક દ્રવ્યના ક્રમ પરિણામોમાં ફેરફાર કરી શકાય—એમ જે માને છે તેને જ્ઞેયતત્ત્વની ખબર નથી તેમ જ જ્ઞેયોને

જાણનારા પોતાના જ્ઞાનતત્ત્વની પણ ખબર નથી.

કોઈ એમ માને કે 'મેં મારી બુદ્ધિથી પૈસા મેળવ્યા.' તો તેમ નથી. કેમ કે બુદ્ધિના જે પરિણામ થયા તે આત્માના પ્રવાહક્રમમાં આવેલો પરિણામ છે ને પૈસા આવ્યા તે પુદ્‌ગલના પ્રવાહક્રમમાં આવેલો પુદ્‌ગલનો પરિણામ છે. બંને દ્રવ્યો પોતપોતાના પ્રવાહક્રમમાં ભિન્ન ભિન્નપણે વર્તી રહ્યાં છે. આત્મા પોતાના પરિણામપ્રવાહમાં રહેલો છે, ને જડપદાર્થો જડના પરિણામપ્રવાહમાં રહેલાં છે. બંને પદાર્થોનું ભિન્ન ભિન્ન અસ્તિત્વ છે. જેણે પદાર્થોનું આવું સ્વરૂપ જાણ્યું તેને 'હું પરમાં કાંઈ ફેરફાર કરું કે પરના કારણે મારામાં કાંઈ ફેરફાર થાય'—એવી મિથ્યાબુદ્ધિ તો ટળી ગઈ, એટલે તે બધાં દ્રવ્યોનો જ્ઞાતા રહી ગયો.

અસ્થિરતાના રાગદ્વેષ થાય તે જ્ઞાતાનું હોય છે.

કેવળી ભગવાન વીતરાગપણે બધાના જ્ઞાતા છે તેમ આ પણ જ્ઞાતા જ છે. હજી સાધક છે તેથી અસ્થિરતાના રાગદ્વેષ થાય છે. એટલે અભિપ્રાયથી (શ્રદ્ધાથી) તો તે સાધક પણ પૂરો જ્ઞાતા જ છે.

યથાર્થ વસ્તુસ્વરૂપ જાણતાં પોતે છએ દ્રવ્યોનો જ્ઞાતા થઈ ગયો ને છએ દ્રવ્યો જ્ઞાનમાં જ્ઞેય થયા. આ તરફ પોતે એક જ્ઞાતા, અને સામે છએ દ્રવ્યો જ્ઞેય, એમ જ્ઞાતાપણું બતાવવા 'સ્વાત્માનુભવ મનન'માં કહ્યું છે કે आत्मा सप्तम द्रव्य हो जाता है.

અહો! જ્ઞાન જ્ઞાતા તરીકે છે, તેમ જ્ઞાનની પ્રતીત તે નિર્વિકલ્પ સમ્યક્ત્વનું કારણ છે. સમયે સમયે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવરૂપ આવા દ્રવ્યસ્વભાવને નક્કી કરે તો જ્ઞાન જાણવાનું જ કામ કરે; ને જ્ઞેયમાં 'આમ કેમ' એવો મિથ્યાબુદ્ધિનો વિકલ્પ ન આવે. અસ્થિરતાનો વિકલ્પ આવે તે તો જ્ઞાનનું જ્ઞેય થઈ જાય છે, કેમ કે જ્ઞાનમાં સ્વપરપ્રકાશક સામર્થ્ય પ્રગટી ગયું એટલે તે રાગને પણ જ્ઞાનથી

ભિન્ન જ્ઞેય તરીકે જાણે છે, એટલે તે વિકલ્પમાં 'આવો વિકલ્પ કેમ?' એવું વિકલ્પનું જોર આવતું નથી, પરંતુ 'આ રાગ પણ જ્ઞેયપણે સત્ છે' એમ જ્ઞાન જાણી લ્યે છે એટલે જ્ઞાનની જ અધિકતા રહે છે, —બીજી રીતે કહીએ તો જ્ઞાન અને રાગનું ભેદજ્ઞાન થઈ જાય છે. અને પછી પણ એવા જ્ઞાનસ્વભાવના આધારે જ્ઞેયોને જાણતાં તે જ્ઞાનનો વિકાસ થઈને તેની સૂક્ષ્મતા અને વીતરાગતા વધતી જાય છે, ને ક્રમેક્રમે પૂર્ણ વીતરાગતા અને કેવળજ્ઞાન થતાં આખો લોકાલોક જ્ઞેયપણે એક સાથે જ્ઞાનમાં ડૂબી જાય છે. —એવો આ અધિકાર છે.

અહીં આત્મામાં કેવળજ્ઞાનનું આખું દળ ને સામે લોકાલોક જ્ઞેયનું દળ. બસ! જ્ઞેય-જ્ઞાયક સ્વભાવ રહી ગયો. જ્ઞેય-જ્ઞાયકપણામાં રાગ-દ્વેષ કરવાનું કે ફેરફાર કરવાનું ક્યાં રહ્યું? અહો! આવા સ્વભાવની હા તો પાડ. એની હા માં વીતરાગી શ્રદ્ધા છે ને તેમાં જ વીતરાગતા અને કેવળજ્ઞાનનાં બીજડાં છે.

''અહો! આ અદ્‌ભુત વાત જ્ઞાનસ્વભાવની પ્રતીત વગર બેસે તેવી નથી.''

બે વાત થઈ છે : (૧) પ્રથમ તો, ક્ષેત્રના દૃષ્ટાંતે દ્રવ્યના અનાદિઅનંત પ્રવાહની એક સમગ્રવૃત્તિ બતાવી, અને તે પ્રવાહક્રમના સૂક્ષ્મ અંશો તે પરિણામો છે—એમ બતાવ્યું. એ રીતે દ્રવ્યને સત્ સાબિત કર્યું. તેમાં, સળંગ હયાતી અપેક્ષાએ એકપણું ને પરિણામોની અપેક્ષાએ અનેકપણું—એમ સત્‌માં એક-અનેકપણું પણ સાબિત કર્યું.

(૨) ત્યાર પછી પરિણામોનો પરસ્પર વ્યતિરેક કર્યો.

એ પ્રમાણે બે વાત સિદ્ધ કરી, તેનો વિસ્તાર કરીને હવે તેમાંથી ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ કાઢે છે.

“જેમ તે પ્રદેશો પોતાના સ્થાનમાં સ્વ-રૂપથી ઉત્પન્ન ને પૂર્વરૂપથી વિનષ્ટ હોવાથી તથા સર્વત્ર (બધેય) પરસ્પર અનસ્યૂતિથી રચાયેલા એક વાસ્તુપણા વડે અનુત્પન્ન—અવિનષ્ટ હોવાથી ઉત્પત્તિ-સંહાર-ધ્રૌવ્યાત્મક છે, તેમ તે પરિણામો પોતાના અવસરમાં સ્વ-રૂપથી ઉત્પન્ન ને પૂર્વરૂપથી વિનષ્ટ હોવાથી તથા સર્વત્ર પરસ્પર અનુસ્યૂતિથી રચાયેલા એકપ્રવાહપણા વડે અનુત્પન્ન-અવિનષ્ટ હોવાથી ઉત્પત્તિ-સંહાર-ધ્રૌવ્યાત્મક છે.” (પૃષ્ઠ : ૧૬૪-૫)

આમાં પ્રદેશોની વાત દૃષ્ટાંતરૂપ છે ને પરિણામોની વાત સિદ્ધાંતરૂપ છે.

પ્રશ્ન :—આ શું વિષય ચાલે છે?

ઉત્તર :—આ વસ્તુના સ્વભાવની વાત ચાલે છે. ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવરૂપ પરિણામ તે પદાર્થોનો સ્વભાવ છે, અને તે સ્વભાવમાં સદાય રહેલું દ્રવ્ય સત્ છે—એ વાત અહીં સાબિત કરવી છે. તેમાં પ્રથમ આટલી વાત તો સિદ્ધ કરી ગયા કે—દ્રવ્યની વૃત્તિ અનાદિઅનંત અખંડપણે એક હોવા છતાં, તેના પ્રવાહક્રમનો અંશ તે પરિણામ છે. તે તે પરિણામો એકબીજામાં પ્રવર્તતા નથી પણ તેમનો એકબીજામાં અભાવ છે. તેમાંથી હવે વિસ્તાર કરીને ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ કાઢે છે. તેમાં પણ પહેલાં ક્ષેત્રનું દૃષ્ટાંત આપે છે.

આખા દ્રવ્યના એક ક્ષેત્રને લ્યો તો તેના પ્રદેશો ઉત્પત્તિ—વિનાશરહિત છે અને તે પ્રદેશોનો પરસ્પર વ્યતિરેક હોવાથી, તે પ્રદેશો પોતપોતાના સ્વ-ક્ષેત્રમાં પોતાપણે સત્ છે ને પૂર્વના પ્રદેશપણે તે અસત્ છે, —એટલે કે તે પ્રદેશો પોતાપણે ઉત્પાદરૂપ છે ને પૂર્વના પ્રદેશની અપેક્ષાએ વ્યયરૂપ છે, એ રીતે બધાય પ્રદેશો ઉત્પાદવ્યયરૂપ છે ને સર્વ પ્રદેશોનો વિસ્તાર સાથે લેતાં દ્રવ્યના પ્રદેશો ધ્રુવરૂપ છે. એ રીતે તે બધાય પ્રદેશો એક સમયમાં ઉત્પાદ-

વ્યય-ધ્રુવરૂપ છે. (અહીં પ્રદેશોનાં જે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ કહ્યા છે તે ક્ષેત્ર અપેક્ષાએ સમજવાં.) તેના દાખલે સમય સમયના પરિણામોમાં પણ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવપણું છે. અનાદિઅનંત એક પ્રવાહની અપેક્ષાએ પરિણામો ઉત્પત્તિ–વિનાશરહિત ધ્રુવ છે, ને તે પરિણામો પોતપોતાના સ્વકાળમાં ઉત્પાદરૂપ છે તથા પૂર્વપરિણામ અપેક્ષાએ વ્યયરૂપ છે. એ રીતે બધાય પરિણામો ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવરૂપ છે. ને એવા ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવરૂપ પરિણામો તે વસ્તુનો સ્વભાવ છે.

અહીં પહેલાં સમુચ્ચય ક્ષેત્રની ને સમુચ્ચય પરિણામોની ભેગી વાત લઈને ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ સિદ્ધ કર્યાં છે. એક પરિણામ જુદો પાડીને તેની વાત પછી લેશે. આ વાત એકલા આત્માની નથી પણ બધાંય દ્રવ્યોના સ્વભાવની છે. પણ અહીં આત્માની મુખ્યતાથી વાત કરવામાં આવે છે.

જેમ આત્માના અસંખ્ય પ્રદેશોમાં એક સમયમાં ક્ષેત્ર અપેક્ષાએ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ લાગુ પડે છે તેમ આત્માના પ્રવાહક્રમમાં વર્તનારા બધાય પરિણામો પોતપોતાના અવસરમાં સ્વ-રૂપથી ઉત્પન્ન છે, પૂર્વરૂપથી વિનષ્ટ છે ને અખંડ ધારાવાહી પ્રવાહ તરીકે તેઓ ઉત્પન્ન કે વિનષ્ટ નથી, એટલે તે પરિણામો ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવરૂપ છે.

પ્રદેશોનો દાખલો છે તેમાં ક્ષેત્ર અપેક્ષાએ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ છે ને સિદ્ધાંતમાં પરિણામ અપેક્ષાએ (પ્રવાહ અપેક્ષાએ, કાળ અપેક્ષાએ) ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ છે.

જુઓ તો ખરા! ક્રમબદ્ધ પોતાના અવસરમાં બધા પરિણામોના ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ કહીને આખા ત્રિકાળી દ્રવ્યને જ્ઞેય તરીકે સામે રાખી દીધું છે. સર્વજ્ઞની અને જ્ઞાનસ્વભાવની પ્રતીત વગર આ વાત કોઈ રીતે અંદર બેસે તેવી નથી. આની પ્રતીતમાં સમ્યગ્દર્શન છે, ને ચોસઠ

પોરી પીપર ઘૂંટાતી હોય તેમ, આના ઘૂંટણમાં એકલી વીતરાગતા જ ઘૂંટાય છે. અહો! અદ્‌ભુત વાત મૂકી છે.

જ્ઞેય-જ્ઞાયકપણામાં વચ્ચે રાગ ન રહ્યો.

દ્રવ્યના બધા પરિણામો પોતપોતાના અવસરમાં સ્વરૂપથી ઉત્પન્ન છે, પૂર્વરૂપથી વિનષ્ટ છે, ને એક સળંગ પ્રવાહની અપેક્ષાએ તેઓ ઉત્પત્તિ-વિનાશરહિત ધ્રુવ છે.

અહીં પરિણામોનો સ્વ અવસર કહીને આચાર્યદેવે અદ્‌ભુત વાત કરી છે. જેટલા એક દ્રવ્યના પરિણામો તેટલા જ ત્રણકાળના સમયો, ને જેટલા ત્રણકાળના સમયો તેટલા જ એક દ્રવ્યનાં પરિણામો. બસ! આટલું નક્કી કરે તો પોતાના જ્ઞાયકપણાની પ્રતીતિ થઈ જાય. દ્રવ્યના દરેક પરિણામને પોતપોતાનો અવસર ભિન્ન છે. સામે ત્રણકાળના પરિણામો એક સાથે જ્ઞેય છે ને અહીં આત્મા તેનો જાણનાર છે, આવા જ્ઞેયજ્ઞાયકપણામાં વચ્ચે રાગ ન રહ્યો, એકલી વીતરાગતા જ આવી. પહેલાં આવી શ્રદ્ધા કરતાં વીતરાગી શ્રદ્ધા થાય છે ને પછી જ્ઞાનસ્વભાવમાં સ્થિરતા થતાં વીતરાગી ચારિત્ર થાય છે.

અહો! આ દ્રવ્યના પરિણામોનો સ્વ અવસર કહો કે ક્રમબદ્ધ પરિણામ કહો, તેની પ્રતીત કરતાં પરિણામી એવા ત્રિકાળી દ્રવ્ય ઉપર જ દૃષ્ટિ જાય છે. પરિણામોના સ્વ અવસરની આ વાત સ્વીકારતાં તો, 'નિમિત્ત આવે તો પરિણામ થાય, કે નિમિત્તને લીધે અહીં પરિણામમાં ફેરફાર થાય, કે વ્યવહાર કરતાં કરતાં પરમાર્થ પ્રગટે, અથવા તો પર્યાયના આધારે પર્યાય થાય'—એવી કોઈ વાત ઊભી રહેતી નથી. બધા પરિણામો પોતપોતાના અવસરે દ્રવ્યમાંથી પ્રગટે છે.

જ્યાં દ્રવ્યના દરેક પરિણામો પોતપોતાના અવસરે 'સત્' છે

ત્યાં વળી નિમિત્ત સામે જોવાનું જ ક્યાં રહ્યું? —અને હું પરમાં ફેરફાર કરું કે પરથી મારામાં ફેરફાર થાય' એ વાત પણ ક્યાં રહી? —માત્ર જ્ઞાતા અને જ્ઞેયપણું જ રહે છે, એ જ મોક્ષનો માર્ગ છે, એ જ સમ્યક્ પુરુષાર્થ છે.

ત્રણકાળના પરિણામો છે તે દ્રવ્યના પ્રવાહરૂપી સાંકળના અંકોડા છે. જેમ સાંકળના અંકોડા આઘાપાછા ન થાય, જેમ છે તેમ જ રહે છે તેમ દ્રવ્યના અનાદિઅનંત પરિણામો પોતાના અવસરથી આઘાપાછા ન થાય, દરેક પરિણામ પોતપોતાના અવસરમાં સત્ છે. આમાં ત્રણકાળના પરિણામોની એક સળંગ સાંકળ લઈને ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવની વાત કરી છે. વ્યય પોતાના પરિણામસ્વભાવમાં રહેલું છે. અત્યારે પરિણામનો સ્વભાવ શું છે તે વાત ચાલે છે. પહેલાં પરિણામોનો ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ સ્વભાવ સાબિત કરે છે; અને પછી, દ્રવ્ય તે પરિણામસ્વભાવમાં રહેલું હોવાથી તે દ્રવ્ય પણ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવવાળું સત્ છે—એમ છેલ્લે સાબિત કરશે. જ્ઞાતા, વસ્તુના આવા સ્વભાવને જાણે ને જ્ઞેયોમાં ફેરફાર કરવાનું ન માને તે સમ્યક્ત્વ છે, ને પદાર્થોના સ્વભાવનો જ્ઞાતા રહે તેમાં વીતરાગતા છે.

तत्त्वार्थ श्रद्धानं सम्यग्दर्शनं

આ પ્રવચનસારમાં પહેલાં તો જ્ઞાનતત્ત્વપ્રજ્ઞાપનમાં આત્માનો જ્ઞાનસ્વભાવ નક્કી કર્યો છે, ને પછી બીજા અધિકારમાં જ્ઞેયતત્ત્વોનું વર્ણન કર્યું છે. આત્માનો સ્વભાવ જ્ઞાન જ છે, ને જીવ-અજીવમાં પોતપોતાના અવસરે થતા ત્રણકાળના પરિણામો તે જ્ઞેયો છે, —આવી પ્રતીતિ કરતાં ક્યાંય ફેરફાર કે આઘુંપાછું કરવાની બુદ્ધિ ન રહી, —રાગ-દ્વેષની બુદ્ધિ ન રહી, એટલે જ્ઞાન સ્વમાં ઠર્યું. આ જ વીતરાગતા અને કેવળજ્ઞાનનું કારણ છે.

પદાર્થોનો જેવો સત્ સ્વભાવ હોય તેવો માને તો સત્ માન્યતા

કહેવાય, પણ પદાર્થોના સત્ સ્વભાવથી બીજી રીતે માને તો તે માન્યતા મિથ્યા છે. આ 'સત્'ની શ્રદ્ધા કરાવે છે. 'સત્' તે દ્રવ્યનું લક્ષણ છે, અને તે સત્ ઉત્પાદ-વ્યય ધ્રુવવાળું છે. આવા દ્રવ્યના સત્ સ્વભાવની પ્રતીતિ કરવી તે સમ્યગ્દર્શન છે. એ જ ખરું तत्त्वार्थ श्रद्धानं सम्यग्दर्शनम् છે. અત્યારે વાત તો પરિણામોની ચાલે છે, પણ પરિણામોના નિર્ણયમાં પરિણામી દ્રવ્યનો નિર્ણય પણ આવી જ જાય છે. પરિણામ તો ક્ષણિક છે, પણ તે પરિણામ કોના? —કે ત્રિકાળી દ્રવ્યના. પરિણામ અદ્ધરથી થતા નથી પણ પરિણામીના પરિણામ છે; એટલે પરિણામનો નિર્ણય કરતાં પરિણામી દ્રવ્યનો જ નિર્ણય થાય છે, ને એકલા પરિણામ ઉપરથી રુચિ ખસીને ત્રિકાળી દ્રવ્યસ્વભાવ તરફ રુચિ અને જ્ઞાન વળે છે, —એ જ સમ્યગ્દર્શન અને વીતરાગતાનું મૂળ છે.

આ ૯૯ મી ગાથા ઘણી ઊંચી છે, આમાં વસ્તુસ્થિતિનું સ્વરૂપ અલૌકિક રીતે વર્ણવ્યું છે. બધાંય દ્રવ્યો 'સત્' ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવસહિત પરિણામ તે તેનો સ્વભાવ છે, ને એવા સ્વભાવમાં સદાય વર્તતું હોવાથી દ્રવ્ય પણ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યવાળું છે—એમ આ ગાથામાં સિદ્ધ કરવું છે.

(૧) ટીકામાં, પહેલાં તો દ્રવ્યમાં સમગ્રપણા વડે અનાદિ-અનંત પ્રવાહની એકતા ને પ્રવાહક્રમના સૂક્ષ્મ અંશો તે પરિણામો—એમ બતાવ્યું.

(૨) પછી પ્રવાહક્રમમાં વર્તતા પરિણામોનો પરસ્પર વ્યતિરેક સિદ્ધ કર્યો.

(૩) પછી સમુચ્ચયપણે આખાય દ્રવ્યના ત્રિકાળી પરિણામોને ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યાત્મક સિદ્ધ કર્યા. (તેના દૃષ્ટાંતમાં દ્રવ્યના બધાય પ્રદેશોને ક્ષેત્રઅપેક્ષાએ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યાત્મક સિદ્ધ કર્યા.)

(૪) પછી એક જ પરિણામમાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યાત્મકપણું બતાવ્યું. (તેના દૃષ્ટાંતમાં, એકેક પ્રદેશમાં ક્ષેત્ર અપેક્ષાએ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ બતાવ્યાં.)

(૫) એ પ્રમાણે પરિણામના ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ સિદ્ધ કર્યા પછી છેલ્લે—ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવાત્મક પરિણામના પ્રવાહમાં દ્રવ્ય સદાય વર્તી રહ્યું છે એટલે દ્રવ્ય ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ સહિત હોવાથી સત્ છે—એમ આખું દ્રવ્ય લઈને ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ સિદ્ધ કર્યાં છે.

ઉપર જે પાંચ બોલ કહ્યા, તેમાંથી અત્યારે આ ત્રીજા બોલનું વિવેચન ચાલે છે. પોતપોતાના અવસરમાં ત્રિકાળિક બધા પરિણામોનાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવની એક સાથે વાત કરીને અહીં એકલો જ્ઞાયકભાવ જ બતાવ્યો છે; અહીં આખોય જ્ઞાયકભાવ અને સામે આખુંય જ્ઞેય એક સાથે લઈ લીધું.

અહીં પરિણામોમાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ સમજાવવા માટે પ્રદેશોનો દાખલો લીધો છે. અહીં કોઈ એમ કહે કે—બીજો કોઈ સહેલો દાખલો ન આપતાં આચાર્યદેવે પ્રદેશોનો આવો સૂક્ષ્મ દાખલો કેમ આપ્યો? —તો કહે છે કે, ભાઈ! તું ધીરો થા. આચાર્યદેવે પ્રદેશોનો દાખલો યોગ્ય જ આપ્યો છે. કેમ કે દ્રવ્યનું આખું ક્ષેત્ર એક સાથે અક્રમે પથરાયેલું પડ્યું છે. ને પરિણામોની વ્યક્તતા તો ક્રમેક્રમે થાય છે, માટે પ્રદેશોનો દાખલો ઝટ સમજાય તેવો છે, ને પરિણામોની વાત તેનાથી સૂક્ષ્મ છે. અહીં પરિણામોના ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવની સૂક્ષ્મ અને ગંભીર વાત સમજાવવી છે તેથી દાખલો પણ પ્રદેશોનો સૂક્ષ્મ જ લેવો પડે. જો બાહ્ય સ્થૂળ દાખલો આપવા જાય તો સિદ્ધાંતની જે સૂક્ષ્મતા અને ગંભીરતા છે તે ખ્યાલમાં ન આવે; માટે એવા સૂક્ષ્મ દૃષ્ટાંતની જ અહીં જરૂર છે.

આત્મા જ્ઞાન સ્વભાવી છે, “જાણવું તેનું કાર્ય છે.” રાગાદિ

પરિણામ થયા તેને જાણવાનું કાર્ય છે પણ તેને ફેરવીને આઘાપાછા કરે એવું જ્ઞાનનું કાર્ય નથી.

આત્મા જ્ઞાનસ્વભાવ છે. તે જ્ઞાનનો સ્વભાવ જાણવું' તે છે એટલે કે જ્ઞાન જાણવાનું જ કામ કરે છે. આત્મામાં ને પરમાં ક્રમે ક્રમે જે અવસ્થા થાય તે જ્ઞેય છે, તેને જેમ હોય તેમ માત્ર જાણવાનો જ્ઞાનનો સ્વભાવ છે પણ તેમાં કાંઈ ફેરફાર કરે એવો જ્ઞાનનો સ્વભાવ નથી. જ્ઞાન શું કરે? જ્ઞાન તો જાણે. જાણવા સિવાય બીજું કાંઈ જ્ઞાનનું કાર્ય નથી, રાગાદિ પરિણામ થયા તેને પણ જાણવાનું જ્ઞાનનું કાર્ય છે, પણ તે રાગને પોતાનો ત્રિકાળી સ્વભાવ માને એવું જ્ઞાનનું કાર્ય નથી, તેમ જ તે રાગપરિણામને ફેરવીને આઘોપાછો કરે એવું પણ જ્ઞાનનું કાર્ય નથી. બસ! સ્વ કે પર, વિકારી કે અવિકારી, બધાય જ્ઞેયોને જાણવાનું જ જ્ઞાનનું કાર્ય છે, રાગાદિ પરિણામ જેટલો જ હું—એમ જ્ઞાન માને નહિ. —આવા જ્ઞાન સ્વભાવની પ્રતીત તે જ વીતરાગતાનું મૂળ છે.

આ જગતમાં અનંતા જીવ, અનંતા પુદ્ગલો, ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશ અને અસંખ્યાત કાળાણુ એવા છ પ્રકારના પદાર્થો છે. તેમાંથી એકેક આત્માનો જ્ઞાનગુણ છએ પદાર્થોની ક્રમસર થતી બધી અવસ્થાઓને તથા દ્રવ્ય-ગુણને જાણનારો છે; આવો દરેક આત્માનો જ્ઞાનસ્વભાવ છે. આવા જ્ઞાનસ્વભાવને જે જાણે તે જીવ રાગપરિણામને જાણે ખરો પણ તે રાગને પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ ન માને, —રાગને ધર્મ ન માને, તેમ જ રાગપરિણામને આઘોપાછો કરવાનો પણ સ્વભાવ ન માને. તેના અવસરમાં તે રાગપરિણામ પણ સત્ છે, ને તેને જાણનારું જ્ઞાન પણ સત્ છે; દ્રવ્યના ત્રિકાળી પ્રવાહક્રમમાં તે રાગપરિણામ પણ સત્પણે આવી જાય છે, તેથી તે પણ જ્ઞાનનું જ્ઞેય છે. રાગ હતો માટે રાગનું જ્ઞાન થયું—એમ નથી પણ જ્ઞાનનો જ સ્વભાવ જાણવાનો છે. આખા

સ્વજ્ઞેયને જાણનારું જ્ઞાન તે રાગને પણ સ્વજ્ઞેયના અંશ તરીકે જાણે છે; ત્રિકાળી અંશીના જ્ઞાન સહિત અંશનું પણ જ્ઞાન કરે છે. જો રાગને સ્વજ્ઞેયના અંશ તરીકે સર્વથા જાણે જ નહિ તો તે જ્ઞાનમાં આખુંય સ્વજ્ઞેય પૂરું થતું નથી. એટલે તે જ્ઞાન સાચું થતું નથી; તેમ જ જો તે રાગરૂપ અંશને જ આખું સ્વજ્ઞેય માની લ્યે ને ત્રિકાળી દ્રવ્ય-ગુણને સ્વજ્ઞેય ન બનાવે તો તે જ્ઞાન પણ મિથ્યા છે. દ્રવ્ય-ગુણ ને સમસ્ત પર્યાયો એ ત્રણે થઈને સ્વજ્ઞેય પૂરું થાય છે, તેમાં અંશી—ત્રિકાળી દ્રવ્ય-ગુણની રુચિ સહિત અંશને તેમ જ પરજ્ઞેયને જાણવાનું કામ સમ્યગ્જ્ઞાન કરે છે. યથાર્થ જ્ઞાનમાં જ્ઞેયોનો કેવા સ્વભાવ જણાય છે તેનું આ વર્ણન છે.

બધાય પદાર્થોનો સ્વભાવ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવયુક્ત છે; દરેક પદાર્થમાં સમયે સમયે પરિણામ થાય છે; તે પરિણામો ક્રમે કરીને અનાદિઅનંત થયા કરે છે, એટલે સ્વ-અવસરે થતા પરિણામોનો પ્રવાહ અનાદિઅનંત છે. તે પ્રવાહક્રમના નાનામાં નાના એકેક અંશો પણ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવસ્વરૂપ સ્વભાવવાળા છે. અનાદિ-અનંતકાળના દરેક સમયમાં તે તે સમયનો પરિણામ સ્વયં સત્ છે. આવા સત્ પરિણામોને જ્ઞાન જાણે પણ તેમાં કાંઈ ફેરફાર કરી શકે નહિ. જેમ અગ્નિ કે બરફ વગેરે પદાર્થોને આંખ દેખે છે પણ તેમાં કાંઈ ફેરફાર કરતી નથી, તેમ જ્ઞાનની પર્યાય પણ જ્ઞેયોને સત્પણે જેમ છે તેમ જાણે જ છે, તેમાં કાંઈ ફેરફાર કરતી નથી. સ્વ અવસરમાં જ્યારે જે પરિણામ છે તે વખતે તે જ પરિણામ હોય—બીજા પરિણામ ન હોય; એમ જ્યાં જ્ઞાનમાં નક્કી કર્યું ત્યાં કોઈ પણ જ્ઞેયને આડુંઅવળું કરવાની મિથ્યાબુદ્ધિપૂર્વકના રાગદ્વેષ થતા નથી.

''ક્રમબદ્ધ પર્યાયના નિર્ણયની ગંભીરતા''

અહા! જુઓ તો ખરા! ક્રમબદ્ધ પર્યાયના નિર્ણયમાં કેટલી ગંભીરતા છે! દ્રવ્યની પર્યાય પરથી ફરે એ તો વાત છે જ નહિ, પણ દ્રવ્ય પોતે પોતાની પર્યાયને આડીઅવળી ફેરવવા માગે તો ય ફરે નહિ. જેમ ત્રિકાળી દ્રવ્ય પલટીને બીજારૂપ થઈ જતું નથી તેમ તેનો એકેક સમયનો અંશ—પરિણામ પણ પલટીને બીજારૂપે થતો નથી. 'મારે જીવ નથી રહેવું પણ અજીવ થઈ જવું છે.' એમ જીવને ફેરવીને કોઈ અજીવ કરવા માગે તો શું તે કરી શકે? ન જ ફરે. જીવ પલટીને કદી અજીવપણે ન થાય, ને અજીવ પલટીને કદી જીવપણે ન થાય. જેમ ત્રિકાળી સત્ નથી ફરતું તેમ તેનું વર્તમાન સત્ પણ નથી ફરતું. જેમ ત્રિકાળી દ્રવ્ય ફરતું નથી તેમ દ્રવ્યની એકેક સમયની અનાદિઅનંત અવસ્થાઓ પણ જે સમયે જેમ છે તેમાં ફેરફાર કે આઘુંપાછું થઈ શકે નહિ. ત્રિકાળી પ્રવાહના વર્તમાન અંશો પોતપોતાના કાળે સત્ છે. બસ, પરમાં કે સ્વમાં ક્યાંય ફેરફારની બુદ્ધિ ન રહી એટલે જ્ઞાન જાણનાર જ રહી ગયું. પર્યાયબુદ્ધિમાં અટકવાનું ન રહ્યું. આમ જ્ઞાન જાણવાનું કામ કરે એવા જ્ઞાનસ્વભાવની પ્રતીત કરવી તે સમ્યગ્દર્શન છે. હજી કેવળજ્ઞાન થયા પહેલાં એ જીવ કેવળી ભગવાનનો લઘુનંદન થઈ ગયો. શ્રદ્ધા અપેક્ષાએ તો તે સાધક પણ સર્વનો જ્ઞાયક થઈ ગયો છે.

બધા પદાર્થોના ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવસ્વભાવને નક્કી કરતાં, સ્વમાં કે પરમાં ફેરફારની બુદ્ધિ ન રહી પણ જ્ઞાનમાં જાણવાનું જ કામ રહ્યું. એટલે જ્ઞાનમાંથી 'આમ કેમ' એવો ખદબદાટ નીકળી ગયો ને જ્ઞાન ધીરું થઈને પોતામાં ઠર્યું. આમાં જ જ્ઞાનનો પરમ પુરુષાર્થ છે, આમાં જ મોક્ષમાર્ગનો ને કેવળજ્ઞાનનો પુરુષાર્થ આવી જાય છે. પરમાં કર્તાબુદ્ધિવાળાને જ્ઞાનસ્વભાવની પ્રતીત નથી

બેસતી, ને તેને જ્ઞાનના સ્વભાવનો જ્ઞાયકપણાનો પુરુષાર્થ પણ નથી જણાતો.

અહો, બધાંય દ્રવ્યો પોતપોતાના અવસરમાં થતા પરિણામે વર્તી રહ્યાં છે, તેમાં તું ક્યા ફેરફાર કરીશ? ભાઈ, તારો સ્વભાવ તો જોવાનો છે. તું જોનારને જોનાર જ રાખ, જોનારને ખદબદાટ કરનાર ન કર. જોનારા સ્વભાવની પ્રતીત તે જ સમ્યગ્દર્શન છે. પરમાં હું ફેરફાર કરું કે પર મારામાં ફેરફાર કરે—એમ મિથ્યાદૃષ્ટિનો ભાવ છે, તેને જ્ઞાન અને જ્ઞેયના સ્વભાવની પ્રતીત નથી. જગતના જડ કે ચેતન બધાય દ્રવ્યો પોતાના પ્રવાહમાં વર્તે છે, તેમાં જે જે અંશ વર્તમાન વર્તે છે તેને કોઈ આઘોપાછો ફેરવી શકે નહિ. હું ધ્યાન રાખીને શરીરને સરખું રાખી દઉં એમ કોઈ માને તો તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. શરીરના એકેક પરમાણુઓ તેના પોતાના પ્રવાહક્રમમાં વર્તી રહ્યા છે, તેના ક્રમને કોઈ ફેરવી શકે નહિ. ક્યાંય પણ ફેરફાર કરે એવું આત્માના કોઈ ગુણનું કાર્ય નથી, પણ આત્મા સ્વને જાણતાં પરને જાણે એવું તેના જ્ઞાનગુણનું સ્વ-પર પ્રકાશક કાર્ય છે. એની પ્રતીત એ જ મુક્તિનું કારણ છે.

દરેક દ્રવ્ય ત્રણેકાળે પરિણમ્યા કરે છે; તેના ત્રણેકાળના પ્રવાહમાં રહેલા બધાય પરિણામો ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવરૂપ છે. પોતાના સ્વકાળમાં તે બધાય પરિણામો પોતાની અપેક્ષાએ ઉત્પાદરૂપ છે, પૂર્વના પરિણામની અપેક્ષા જો વ્યયરૂપ છે, તેમ જ પરસ્પર સંબંધવાળા સળંગ પ્રવાહ અપેક્ષાએ તેઓ ધ્રુવ છે. દ્રવ્યના બધાય પરિણામો પોતપોતાના કાળમાં સત્ છે. તે પરિણામો પોતે પોતાની અપેક્ષાએ અસત્ (અર્થાત્ વ્યયરૂપ) નથી પણ પોતાની પહેલાંના—પૂર્વ પરિણામની અપેક્ષાએ તે અસત્ (વ્યયરૂપ) છે. ને પહેલાં—પછીના ભેદ પાડ્યા વગર સળંગ પ્રવાહને જુઓ તો બધાય પરિણામો ધ્રુવ છે. જ્યારે જુઓ ત્યારે દ્રવ્ય પોતાના વર્તમાન

પરિણામમમાં વર્તી રહ્યું છે. દ્રવ્ય ત્રિકાળી હોવા છતાં જ્યારે જુઓ ત્યારે તે વર્તમાન પરિણામમમાં વર્તી રહ્યું છે, કાંઈ ભૂતમાં કે ભવિષ્યમાં તે વર્તતું નથી. દ્રવ્યના ત્રણેકાળના જે જે વર્તમાન પરિણામ છે તે પોતાની પહેલાંના પરિણામના અભાવસ્વરૂપ છે. ને સ્વપરિણામપણે તે ઉત્પાદરૂપ છે. તથા તે જ સળંગ પ્રવાહપણે ધ્રુવરૂપ છે.

પૂર્વના સંસ્કાર કે પૂર્વનો વિકાર વર્તમાન પર્યાયમાં આવતા નથી.

જુઓ, આમાં એ વાત આવી ગઈ કે પૂર્વના પરિણામ અભાવસ્વરૂપ વર્તમાન પરિણામ છે માટે પૂર્વના સંસ્કાર વર્તમાન પર્યાયમાં આવતા નથી, તેમ જ પૂર્વનો વિકાર વર્તમાનમાં આવતો નથી; પૂર્વે વિકાર કર્યો હતો માટે અત્યારે વિકાર થાય છે—એમ નથી. વર્તમાન—વર્તમાન પરિણામ સ્વતંત્રપણે દ્રવ્યના આશ્રયે થાય છે. આ નિર્ણય થતાં જ્ઞાન અને શ્રદ્ધા દ્રવ્યસ્વભાવમાં જ વળી જાય છે. જેમ ત્રિકાળી જડદ્રવ્ય પલટીને ચેતન કે ચેતનદ્રવ્ય પલટીને જડ ન થાય તેમ તેનો વર્તમાન એકેક અંશ પણ પલટીને બીજા અંશપણે ન થાય. જે જે સમયનો જે અંશ છે તે તે—પણે જ સત્ રહે. બસ! ભગવાન સર્વજ્ઞપણે જાણનાર છે તેમ આવી પ્રતીત કરનાર પોતે પણ પ્રતીતમાં જાણનાર જ રહ્યો.

પરને કારણે પરમાં કાંઈ થાય એ તો વાત ક્યાંય રહી ગઈ, પરંતુ દ્રવ્ય પોતે પોતાના કોઈ અંશને આઘોપાછો કરે એવી તે દ્રવ્યની પણ તાકાત નથી, પહેલાનો અંશ પછી ન થાય, પછીનો અંશ પહેલા ન થાય—આ નક્કી કરનારને અંશબુદ્ધિ ટળીને અંશીની દૃષ્ટિ થતાં સમ્યક્ત્વ પરિણામનો ઉત્પાદ ને મિથ્યાત્વપરિણામનો વ્યય થઈ જાય છે.

પ્રભુ! તું આત્મા વસ્તુ છે. તારો જ્ઞાનગુણ તારા આધારે રહ્યો છે તે જાણવાના સ્વભાવવાળો છે. ને તારા ત્રણકાળના પરિણામો પોતપોતાના અવસર પ્રમાણે દ્રવ્યમાંથી થયા કરે છે. તારા પોતાના વર્તમાન વર્તતા અંશને ઓછો-વધારે કે આગળ-પાછળ કરી શકે એવો તારો સ્વભાવ નથી, તે પરના પરિણામમાં પણ ફેરફાર થઈ શકતો નથી. સ્વ પર સમસ્ત જ્ઞેયોને જેમ છે તેમ જાણવાનો જ તારો સ્વભાવ છે. આવા જાણકસ્વભાવની પ્રતીતમાં જ આત્માનું સમ્યક્ત્વ છે.

પ્રશ્ન :—મિથ્યાત્વપરિણામને ફેરવીને સમ્યક્ત્વ કરું—એમ તો થાય ને?

ઉત્તર :—જુઓ, જાણવાના સ્વભાવની પ્રતીત કરતાં સમ્યગ્દર્શન થયું તેમાં મિથ્યાત્વ ટળેલું જ છે, સમયક્ત્વપરિણામનો ઉત્પાદ થયો તે વખતે મિથ્યાત્વપરિણામ વર્તમાન હોતા નથી, માટે તેને ફેરવવાનું પણ ક્યાં રહ્યું? મિથ્યાત્વ ટાળીને સમ્યક્ત્વ કરું એવા લક્ષે સમ્યક્ત્વ થતું નથી પણ દ્રવ્ય સામે દૃષ્ટિ થતાં સમ્યક્ત્વનો ઉત્પાદ થાય છે તેમાં પૂર્વના મિથ્યાત્વપરિણામનો અભાવ થઈ જ ગયો છે. માટે તે પરિણામને પણ ફેરવવાનું રહેતું નથી. મિથ્યાત્વ ટળીને સમ્યક્ત્વ પર્યાય થઈ તેને પણ આત્મા જાણે છે, પણ પરિણામના કોઈ ક્રમને તે આઘાપાછા ફેરવતો નથી.

એકલું વીતરાગી વિજ્ઞાન

અહો, જે જે પદાર્થનો જે વર્તમાન અંશ તે કદી ફરે નહિ.— આમાં એકલું વીતરાગી વિજ્ઞાન જ આવે છે. પર્યાય ફેરવવાની બુદ્ધિ નહિ ને 'આમ કેમ' એવો વિષમ ભાવ નહિ એટલે શ્રદ્ધા અને ચારિત્ર બંનેનો મેળ થઈ ગયો. આ ૯૯મી ગાથામાં બે નવડા ભેગા થાય છે, ને તેમાંથી સમ્યક્દર્શન અને સમ્યક્ચારિત્ર બંને ભેગા થઈ

જાય તેવા ઊંચા ભાવો નીકળે છે. જેમ 'નવ'નો અંક અફર ગણાય છે તેમ આ ભાવો પણ અફર છે.

ત્રિકાળી દ્રવ્યના એકેક સમયના પરિણામ સત્ છે—એમ સર્વજ્ઞદેવે કહ્યું છે; દ્રવ્ય સત્ છે ને પર્યાય પણ સત્ છે, એ 'સત્' જેને નથી બેઠું ને પર્યાયમાં ફેરફાર કરવાનું માને છે તેને વસ્તુના સ્વભાવની, સર્વજ્ઞદેવની, ગુરુની કે શાસ્ત્રની વાત બેઠી નથી અને ખરેખર તેણે તે કોઈને માન્યા નથી.

ત્રિકાળી વસ્તુનું વર્તમાન ક્યારે ન હોય? —સદાય હોય. વસ્તુનો કોઈ પણ વર્તમાન અંશ લ્યો તે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવરૂપ છે. વસ્તુને જ્યારે જુઓ ત્યારે તે વર્તમાન વર્તતી છે. એ વર્તમાનને અહીં સ્વયંસિદ્ધ સત્ સાબિત કરે છે. જેમ ત્રિકાળી સત્ પલટીને ચેતનમાંથી જડ થઈ જતું નથી, તેમ તેનો એકેક વર્તમાન અંશ છે તે સત્ છે તે અંશ પણ પલટીને આઘો-પાછો થતો નથી. જેણે આવો વસ્તુસ્વભાવ જાણ્યો તેને પોતાના એકલા જ્ઞાયકપણાની પ્રતીત થઈ, તે જ ધર્મ થયો. અને તેણે દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રને પણ ખરેખર માન્યાં કહેવાય.

ત્રણેકાળના સમયમાં ત્રણેકાળના પરિણામો ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવરૂપ છે; કોઈ પણ એક સમયનો જે પરિણામ છે તે પરિણામ પહેલાં ન હતો ને પછી ઉપજ્યો, એટલે પૂર્વ પરિણામની પછીના તરીકે તે ઉત્પાદરૂપ છે, તથા તે પરિણામ વખતે પૂર્વના પરિણામનો વ્યય છે, —પૂર્વના પરિણામનો વ્યય થઈને તે પરિણામ ઉપજ્યો છે માટે પૂર્વના પરિણામની અપેક્ષાએ તે જ પરિણામ વ્યયરૂપ છે, ને ત્રણે કાળના પરિણામના સળંગ પ્રવાહની અપેક્ષાએ તે પરિણામ ઉપજ્યો પણ નથી ને વિનાશરૂપ પણ નથી, —છે તેમ છે એટલે કે ધ્રુવ છે. એ રીતે અનાદિઅનંત પ્રવાહમાં જ્યારે જુઓ ત્યારે દરેક પરિણામ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવસ્વભાવરૂપ છે.

પર્યાયબુદ્ધિનું મિથ્યાત્વ

કોઈ પણ વસ્તુના પર્યાયમાં ફેરફાર કરવાની હોંશ તે પર્યાયબુદ્ધિનું મિથ્યાત્વ છે; તેને જ્ઞાનસ્વભાવની પ્રતીત નથી તેમ જ જ્ઞેયોના ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવસ્વભાવની પણ ખબર નથી. અરે ભગવાન! વસ્તુ 'સત્' છે ને? તો તે સત્‌ના જ્ઞાન સિવાય તેમાં બીજું તું શું કરીશ? તું સત્‌માં ફેરફાર કરવાનું માનીશ તો કાંઈ સત્ તો નહિ ફરે પણ તારું જ્ઞાન અસત્ થશે. જે પ્રમાણે વસ્તુ સત્ છે તે પ્રમાણે તેને કેવળજ્ઞાનમાં ભગવાને જાણી, તે જ વાણી દ્વારા કહેવાયું છે, નવું નથી કહેવાયું. ભગવાને તો માત્ર જેમ સત્ હતું તેમ જ્ઞાન કર્યું છે, વાણી જડ છે તે પણ ભગવાને કરી નથી. ભગવાનનો આત્મા પોતાના કેવળજ્ઞાનપરિણામમાં વર્તી રહ્યો છે, ને વાણીની પર્યાય પરમાણુઓના પરિણમનપ્રવાહમાં વર્તી રહી છે, તથા સમસ્ત પદાર્થો પોતાના સત્‌માં વર્તી રહ્યો છે. જ્ઞાયકમૂર્તિ આત્મા તો જાણવાનું કામ કરે છે કે 'આમ સત્ છે.' બસ! આનું નામ સમ્યગ્દર્શન અને વીતરાગતાનો માર્ગ છે.

ભગવાન કેવા છે? કે 'સર્વજ્ઞ'—સર્વના જાણનારા; કોઈમાં ફેરફાર કે રાગ-દ્વેષ કરનારા નહિ. ભગવાનની જેમ મારા આત્માનો સ્વભાવ પણ જાણવાનો છે—એમ તું પણ તારા આત્માના જાણનાર સ્વભાવની શ્રદ્ધા કર, ને પદાર્થોમાં ફેરફાર કરવાની બુદ્ધિ છોડ. જેણે પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવની શ્રદ્ધા કરી તે અસ્થિરતાના રાગ-દ્વેષનો પણ જાણનાર જ રહ્યો. જેણે આવા જ્ઞાનસ્વભાવને માન્યો તેણે જ અરિહંતદેવને માન્યા, તેણે જ આત્માને માન્યો, તેણે જ ગુરુને તથા શાસ્ત્રને માન્યાં, તેણે જ નવ પદાર્થને માન્યાં, તેણે જ છ દ્રવ્યોને તથા તેમના વર્તમાન અંશને માન્યા; તેનું જ નામ સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન છે.

'જાણવું' તે આત્માનો સ્વભાવ છે. બસ, જાણવું તે જ આત્માનો પુરુષાર્થ, તે જ આત્માનો ધર્મ, તેમાં જ મોક્ષમાર્ગ ને તેમાં જ વીતરાગતા. અનંતા સિદ્ધભગવાન પણ સમયે સમયે પૂરું જાણવાનું જ કાર્ય કરી રહ્યા છે.

જ્ઞાનમાં સ્વ-પર બંને જ્ઞેયો છે. 'જ્ઞાન જાણનાર છે' એમ જાણ્યું તેમાં જ્ઞાન પણ સ્વજ્ઞેય થયું. જ્ઞાનને રાગાદિનું કરનાર કે ફેરવનાર માને તો તેણે જ્ઞાનના સ્વભાવને જાણ્યો નથી,—પોતે પોતાને સ્વજ્ઞેય બનાવ્યું નથી એટલે તેનું જ્ઞાન મિથ્યા છે. વસ્તુના બધાય પરિણામો પોતપોતાના સમયમાં સત્ છે—એમ કહેતાં જ પોતાનો જ્ઞાયક જ સ્વભાવ છે—એમ તેમાં આવી જાય છે.

卐

એકેક સમયના પરિણામમાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવપણું બતાવે છે.

આ ગાથામાં ક્ષેત્રનો દાખલો આપીને પહેલાં દ્રવ્યનું ત્રિકાળી સત્પણું બતાવ્યું, તેના ત્રિકાળી પ્રવાહક્રમના અંશો બતાવ્યા, ને તે અંશોમાં (પરિણામોમાં) અનેકતારૂપ પ્રવાહક્રમનું કારણ તેમનો પરસ્પર વ્યતિરેક છે એમ સિદ્ધ કર્યું અને ત્યાર પછી આખા દ્રવ્યના બધાય પરિણામોને સ્વ-અવસરમાં વર્તનારા, ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવરૂપ બતાવ્યા. એટલી વાત પૂરી થઈ.

હવે એકેક સમયના વર્તમાન પરિણામને લઈને તેમાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવપણું બતાવે છે. પહેલાં સમગ્ર પરિણામોની વાત હતી ને હવે અહીં એક જ પરિણામની વાત છે. અને પછી છેલ્લે પરિણામી દ્રવ્યની જ વાત લઈને દ્રવ્યના ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ બતાવશે.

"વળી જેમ વસ્તુનો જે નાનામાં નાનો (છેવટનો) અંશ પૂર્વ

પ્રદેશના વિનાશસ્વરૂપ છે તે જ (અંશ) ત્યાર પછીના પ્રદેશના ઉત્પાદસ્વરૂપ છે તથા તે જ પરસ્પર અનુસ્યૂતિથી રચાયેલા એકવાસ્તુપણા વડે અનુભયસ્વરૂપ છે (અર્થાત્ બેમાંથી એક્કે સ્વરૂપે નથી), તેમ પ્રવાહનો જે નાનામાં નાનો અંશ પૂર્વ પરિણામના વિનાશસ્વરૂપ છે તે જ ત્યાર પછીના પરિણામના ઉત્પાદસ્વરૂપ છે તથા તે જ પરસ્પર અનુસ્યૂતિથી રચાયેલા એક પ્રવાહપણા વડે અનુભયસ્વરૂપ છે.'' (પૃ. ૧૬૫)

અસંખ્યપ્રદેશી આત્માનો કોઈ પણ એક પ્રદેશ લ્યો તો તે પ્રદેશ, ક્ષેત્ર અપેક્ષાએ પૂર્વના પ્રદેશના વ્યયરૂપ છે, પોતે પોતાના ક્ષેત્રના ઉત્પાદરૂપ છે ને સળંગ ક્ષેત્ર અપેક્ષાએ તે જ ધ્રુવ છે—એ દૃષ્ટાંત છે. તેમ અનાદિઅનંત પ્રવાહક્રમમાં વર્તમાન વર્તતો કોઈ પણ એક પરિણામ પૂર્વના પરિણામના વ્યયરૂપ છે, ત્યાર પછીના પરિણામની અપેક્ષાએ એટલે કે પોતે પોતાની અપેક્ષાએ ઉત્પાદસ્વરૂપ છે, ને પહેલા—પછીનો ભેદ પાડ્યા વગર આખા પ્રવાહક્રમના અંશ તરીકે જુઓ તો તે પરિણામ ધ્રુવરૂપ છે. એ રીતે એકેક પરિણામમાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ છે.

સમસ્ત પરિણામોના ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવની વાત લીધી ત્યારે 'પોતપોતાના અવસરમાં' એમ કહીને તે દરેકનો સ્વતંત્ર સ્વકાળ બતાવ્યો હતો, અને અહીં એક પરિણામની વિવક્ષા લઈને વાત કરતાં તે શબ્દો ન વાપર્યા. કેમ કે વર્તમાન એક જ પરિણામ લીધો તેમાં જ તેનો વર્તમાન સ્વકાળ આવી ગયો.

વર્તમાન વર્તતો પરિણામ પૂર્વ પરિણામના અભાવરૂપ જ છે. એટલે પૂર્વના વિકારનો અભાવ કરું—એ વાત રહેતી નથી, ને વર્તમાન પરિણામ વર્તમાનમાં સત્‌રૂપ છે એમાં પણ ફેરફાર કરવાનું રહેતું નથી. આમ સમજતાં એકલા વર્તમાન પરિણામની દૃષ્ટિ ન

રહેતાં પરિણામી દ્રવ્યની દૃષ્ટિથી પરિણામ અને પરિણામીની એકતા થતાં સમ્યક્ત્વનો ઉત્પાદ થાય છે, તેમાં પૂર્વના મિથ્યાત્વનો વ્યય છે જ, મિથ્યાત્વને ટાળવું નથી પડતું. કોઈ પરિણામને હું ફેરવી શકું નહિ, માત્ર જાણું—એવો મારો સ્વભાવ છે, એમ જ્ઞાનસ્વભાવની પ્રતીતમાં સમ્યક્ત્વ પરિણામનો ઉત્પાદ છે, ને તેમાં મિથ્યાત્વનો વ્યય જ છે. એટલે મિથ્યાત્વ ટાળું ને સમ્યક્ત્વ પ્રગટ કરું એ વાત નથી રહેતી. જ્યાં આવી બુદ્ધિ થઈ ત્યાં તે સમયનો સત્ પરિણામ પોતે જ સમ્યક્ત્વના ઉત્પાદરૂપ ને મિથ્યાત્વના વ્યયરૂપ છે. તથા એકબીજા સાથે સંકળાયેલા પરિણામોના સળંગપ્રવાહ તરીકે તે પરિણામ ધ્રુવ છે. —એ રીતે એકેક પરિણામ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવયુક્ત સત્ છે.

જેમ વસ્તુ સત્ છે તેમ તેનું વર્તમાન પણ સત્ છે. વસ્તુના ત્રિકાળી પ્રવાહમાં એકકે સમયનો અંશ તે સત્ છે; વર્તમાન સમયનો પરિણામ પૂર્વને લઈને નથી પણ પૂર્વના અભાવથી જ પોતાપણે સત્ છે. તે વર્તમાન અંશ પરથી નથી પણ પોતાથી છે. એકેક સમયનો વર્તમાન અંશ નિરપેક્ષપણે પોતાથી જ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવરૂપ સત્ છે.

સર્વજ્ઞ સિવાય વસ્તુસ્વરૂપનું આવું વર્ણન બીજે હોય નહિ. ભાઈ, તું શું કર? જગતનાં તત્ત્વો સત્ છે, તેની પહેલી પર્યાયને લીધે પણ બીજી પર્યાય થતી નથી, તો વળી તું તેમાં શું કર? તું તો માત્ર જાણનાર રહે, એ સિવાય જો બીજું માન તો, વસ્તુમાં તો કાંઈ ફેરફાર થવાનો નથી પણ તારું જ્ઞાન મિથ્યા થશે.

વસ્તુનો વર્તમાન અંશ છે તે સત્ છે, એમ અહીં તો વર્તમાન એકેક સમયના પરિણામને સત્ સિદ્ધ કરવા છે. દ્રવ્યના આધારે અંશ છે—એ વાત અત્યારે નથી લેવી. જો દ્રવ્યને લઈને પરિણામનું સત્પણું હોય તો તો બધા પરિણામ એકસરખા જ થાય. માટે દ્રવ્યને

લઈને પરિણામનું સત્ છે એમ ન લેતાં, એકેક સમયના પરિણામ પોતે સત્ છે અને દ્રવ્ય જ તે વર્તમાન પરિણામપણે વર્તતું સત્ છે—એમ લીધું છે. પ્રવાહનો વર્તમાન અંશ તે અંશને લઈને જ છે. અહો, એકેક સમયનું અકારણીય સત્ સાબિત કર્યું છે. સમય સમયનું સત્ અહેતુક છે. બધા પદાર્થોના ત્રણે કાળના વર્તમાનનો દરેક અંશ નિરપેક્ષ સત્ છે. જ્ઞાન તેને જેમ છે તેમ જાણે પર ફેરવે નહિ. જ્ઞાને જાણ્યું માટે તે અંશ તે પ્રમાણે છે—એમ નથી, તે પોતે સ્વયં સત્ છે.

વર્તમાન પરિણામ પૂર્વ પરિણામના વ્યયરૂપ છે, એટલે વર્તમાન પરિણામને પૂર્વપરિણામની પણ અપેક્ષા ન રહી, તો પછી પર પદાર્થને કારણે તેમાં કાંઈ થાય એ વાત ક્યાં રહી? કેવળી ભગવાનને પહેલા સમયે કેવળજ્ઞાન થયું માટે બીજા સમયે તે કેવળજ્ઞાન રહ્યું—એમ નથી, પણ બીજા સમયના તે વર્તમાન પરિણામનું કેવળજ્ઞાન તે સમયના અંશથી જ સત્ છે. પહેલા સમયના સત્‌ને લીધે બીજા સમયનું સત્ નથી, એ જ પ્રમાણે સિદ્ધ ભગવાનને પહેલા સમયની સિદ્ધ પર્યાય હતી માટે બીજા સમયે સિદ્ધ પર્યાય થઈ—એમ નથી. સિદ્ધમાં ને બધાંય દ્રવ્યોમાં એકેક સમયનો અંશ સત્ છે.

અહીં એક અંશના પરિણામના ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવમાં 'પોતાના અવસરમાં' એવી ભાષા ન વાપરી, કેમ કે વર્તમાન વર્તતા એક પરિણામની વાત છે, ને વર્તમાનમાં જે પરિણામ વર્તે છે તે જ તેનો સ્વકાળ છે. ત્રણે કાળના દરેક પરિણામનું જે વર્તમાન છે તે વર્તમાન જ તેનો સ્વકાળ છે. પોતાના વર્તમાનને છોડીને તે આઘોપાછો થાય નહિ. એમ વર્તમાન એકેક પરિણામનો ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવસ્વભાવ છે.

卐

પરિણામી દ્રવ્યમાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ સિદ્ધ કરે છે.

આ ગાથામાં અત્યાર સુધીમાં ચાર બોલ આવ્યા—

(૧) દ્રવ્યનો સળંગ પ્રવાહ એક છે ને તેના ક્રમે થતા અંશો તે પરિણામો છે.

(૨) તે પરિણામોમાં અનેકતા છે, કેમ કે પરસ્પર વ્યતિરેક છે.

(૩) ત્રણેકાળના પરિણામોનું આખું દળ લઈને બધા પરિણામોમાં સામાન્યપણે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવપણું કહ્યું.

(૪) આખા પ્રવાહનો એક અંશ લઈને એકેક પરિણામમાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ કહ્યાં.

—એમ ચાર પ્રકાર થયા. એ પ્રમાણે પરિણામનું ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવપણું નક્કી કરીને, હવે છેલ્લે પરિણામી દ્રવ્યમાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ સિદ્ધ કરે છે.

'આ પ્રમાણે સ્વભાવથી જ ત્રિલક્ષણ પરિણામપદ્ધતિમાં (પરિણામોની પરંપરામાં) વર્તતું દ્રવ્ય સ્વભાવને નહિ અતિક્રમતું હોવાથી સત્ત્વને ત્રિલક્ષણ જ અનુમોદવું.'

દ્રવ્યના બધાય પરિણામો ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવસ્વરૂપ છે, ને તે પરિણામોના ક્રમમાં વર્તતું દ્રવ્ય પણ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવવાળું જ છે. જો પરિણામની જેમ દ્રવ્ય પણ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવવાળું ન હોય તો તે પરિણામોની પરંપરામાં વર્તી જ ન શકે. દ્રવ્ય છે તે જ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવરૂપ બધાય પરિણામોની પરંપરામાં વર્તે છે તેથી તેને પણ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ છે. પરિણામોની પદ્ધતિ કીધી છે એટલે જેમ સાંકળનાં અંકોડા આઘાપાછા થતા નથી તેમ પરિણામોનો પ્રવાહક્રમ બદલાતો નથી, જે વખતે દ્રવ્યનો જે પરિણામ પ્રવાહક્રમમાં હોય તે

વખતે તે દ્રવ્યનો તે જ પરિણામ હોય, બીજો પરિણામ ન હોય. જુઓ, આ વસ્તુના સત્‌સ્વભાવનું વર્ણન છે. વસ્તુનો સત્‌સ્વભાવ છે, સત્ ને ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવવાળો પરિણામ છે. ને તેને ભગવાન દ્રવ્યનું લક્ષણ કહે છે—सत्‌द्रव्य लक्षणं તારો સ્વભાવ જાણવાનો છે. જેમ સત્ છે તેમ તું જાણ. સત્‌ને આડુંઅવળું કરવાની બુદ્ધિ કરીશ તો તારા જ્ઞાનમાં મિથ્યાત્વ થશે. વસ્તુઓ સત્ છે ને હું તેનો જાણનાર છું—એવી શ્રદ્ધા થયા પછી અસ્થિરતાનો વિકલ્પ ઊઠે, પણ તેમાં મિથ્યાત્વનું જોર ન આવે. એટલે આવી જ્ઞાન અને જ્ઞેયની શ્રદ્ધાના જોરે તે અસ્થિરતાનો વિકલ્પ પણ તૂટીને વીતરાગતા ને કેવળજ્ઞાન થયે જ છૂટકો! —એવી આ અલૌકિક વાત છે.

મૂળવસ્તુ ત્રિકાળ છે, તે વસ્તુ અસંયોગી સ્વયંસિદ્ધ છે.

આ વિષય બહુ સૂક્ષ્મ પરમ સત્ય અને ગંભીર છે.

સર્વજ્ઞદેવે કેવળજ્ઞાનમાં વસ્તુનો સ્વભાવ જેવો છે તેવો પૂર્ણ જાણ્યો, ને તેવો જ વાણીમાં આવી ગયો. જેવો વસ્તુનો સ્વભાવ છે તેવો જાણીને માને તો જ્ઞાન અને શ્રદ્ધા સમ્યક્ થાય, વસ્તુના સ્વભાવને જેવો હોય તેવો ન જાણે ને બીજી રીતે માને તો સમ્યગ્જ્ઞાન ને સમ્યક્‌શ્રદ્ધા થાય નહિ, અને તેના વગર વ્રત-તપાદિ સાચાં હોય નહિ. વસ્તુના સ્વભાવની સ્થિતિ શું છે અને તેના નિયમો કેવા સત્ય છે, તેનું આ વર્ણન છે. આ સમજવા માટે જ્ઞાનમાં એકાગ્ર થવાની જરૂર છે.

જુઓ, અત્યાર સુધી શું કહેવાયું છે? દરેક ચેતનને જડ પદાર્થો સ્વયં સત્ છે, તેમાં એકેક સમયમાં પરિણામ થાય છે, તે પરિણામ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવવાળાં છે. મૂળ વસ્તુ ત્રિકાળ છે, તે વસ્તુ અસંયોગી—સ્વયંસિદ્ધ છે. તે કોઈથી બનેલ નથી ને તેનો ક્યારેય નાશ નથી; જ્યારે જુઓ ત્યારે તે સત્‌પણે વર્તમાન વર્તી રહી છે.

એકેક સમયના પરિણામમાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ થાય છે તેમાં વસ્તુ વર્તી રહી છે. દરેક દ્રવ્યમાં, ત્રણ કાળના જેટલા સમયો છે તેટલા પરિણામો છે. જેમ સોનાના સો વર્ષો લઈએ તો તે સો વર્ષમાં થયેલી કડું, કુંડળ, હાર વગેરે બધી અવસ્થાઓ એક પિંડ તે સોનું છે, તેમ દરેક દ્રવ્ય ત્રણકાળના બધા પરિણામોનો પિંડ છે. તે પરિણામો ક્રમેક્રમે—એક પછી એક થાય છે. ત્રણ કાળના સમસ્ત પરિણામોનો પ્રવાહ તે દ્રવ્યનો પ્રવાહક્રમ છે, ને તે પ્રવાહક્રમનો એક સમયનો અંશ તે પરિણામ છે. ત્રણ કાળના જેટલા સમયો છે તેટલા જ દરેક દ્રવ્યના પરિણામો છે. તે એકેક પરિણામમાં ઉત્પાદ, વ્યય ને ધ્રુવ એવા ત્રણ પ્રકાર સિદ્ધ કર્યા છે. પોતપોતાના નિશ્ચિત અવસરમાં દરેક પરિણામ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવવાળાં છે. કોઈથી કોઈના પરિણામનો ઉત્પાદ થાય કે કોઈ પરિણામો આઘાપાછા થાય એ વાત તો અહીંથી ક્યાંય ઊડી ગઈ; કોઈ પરિણામો આઘાપાછા ન થાય એ નિર્ણયમાં તો સર્વજ્ઞતાનો નિર્ણય ને જ્ઞાયક દ્રવ્યની દૃષ્ટિ થઈ જાય છે.

આત્મામાં વર્તમાન જે જ્ઞાનઅવસ્થા છે તે અવસ્થામાં જ્ઞાનગુણ વર્તી રહ્યો છે. બીજી અવસ્થા થશે ત્યારે તેમાં વર્તમાન વર્તશે ને ત્રીજી અવસ્થા વખતે તે ત્રીજી અવસ્થામાં વર્તમાન વર્તશે. એ રીતે, બીજી-ત્રીજી-ચોથી એમ બધીયે અવસ્થાઓના પ્રવાહનો પિંડ તે જ્ઞાનગુણ છે. એવા અનંતગુણોનો પિંડ તે દ્રવ્ય છે. દ્રવ્યના સમયે સમયે જે પરિણામો થાય છે તે પરિણામો પોતાની અપેક્ષાએ ઉત્પાદરૂપ છે, પૂર્વના અભાવની અપેક્ષાએ વ્યયરૂપ છે, ને સળંગ પ્રવાહમાં વર્તનારા અંશપણે તે ધ્રુવ છે. આવો ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવવાળો પરિણામ છે તે દરેક દ્રવ્યનો સ્વભાવ છે. ને એવા સ્વભાવમાં દ્રવ્ય નિત્ય વર્તી રહ્યું છે તેથી દ્રવ્ય પોતે પણ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ સ્વભાવવાળું છે—એમ અનુમોદવું.

દરેક ચીજ પલટતી—નિત્ય છે. જો વસતુ એકલી 'નિત્ય' જ હોય તો તેમાં દુઃખ-સુખ ઈત્યાદિ કાર્ય થઈ શકે નહિ, અને જો વસ્તુ એકાંત 'પલટતી' જ હોય તો તે ત્રિકાળી ટકી શકે નહિ, બીજી ક્ષણે તેનો સર્વથા અભાવ થઈ જાય. માટે વસ્તુ એકલી નિત્ય કે એકલી પલટતી નથી, પણ નિત્ય ટકીને ક્ષણેક્ષણે તે પલટે છે. એ પ્રમાણે નિત્ય—પલટતી વસ્તુ કહો કે 'ઉત્પાદ વ્યય-ધ્રૌવ્યયુક્તં સત્' કહો, તેનું આ વર્ણન છે. નાનામાં નાના કાળમાં થતા પરિણામમાં વર્તતું દ્રવ્ય નિત્ય ટકી રહ્યું છે. તેના એકેક પરિણામમાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવપણું છે—એ વાત થઈ ગઈ છે. ને તે દ્રવ્ય પોતે પણ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવવાળું છે. —એ વાત ચાલે છે.

બધા પદાર્થો સત્ છે. પદાર્થ 'છે' એમ કહેતાં જ તેનું સત્પણું આવી જાય છે. પદાર્થોનું સત્પણું પૂર્વ (૯૮મી ગાથામાં) સિદ્ધ કરી ગયા છે. પદાર્થો સત્ છે ને સત્ તે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ સહિત છે. કોઈ પણ વસ્તુ હોય તે વર્તમાન—વર્તમાનપણે વર્તતી રહે ને? —કાંઈ ભૂત કે ભવિષ્યમાં ન રહે. વસ્તુ તો વર્તમાનમાં જ વર્તે અને તે એકેક સમયનું વર્તમાન પણ જો ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવવાળું ન હોય તો વસ્તુનું ત્રિકાળ વર્તવાપણું સાબિત ન થાય. એટલે સમયે સમયે થતા ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવવાળા પરિણામમાં જ વસ્તુ વર્તે છે. જેમ દ્રવ્ય ત્રિકાળી સત્ છે તેમ તેના ત્રણેકાળના પરિણામ પણ એકેક સમયનું સત્ છે. એકેક પરિણામને ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવયુક્ત સત્ સાબિત કરીને, અહીં પરિણામમાં વર્તનારા દ્રવ્યને ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવયુક્ત સત્ સાબિત કરે છે.

દ્રવ્યનો એક વર્તમાન વર્તતો પરિણામ પોતાપણે ઉત્પાદરૂપ છે, પોતાની પહેલાંના પરિણામ અપેક્ષાએ વ્યયરૂપ છે ને સળંગ પ્રવાહમાં તે ધ્રુવ છે. એ પ્રમાણે પરિણામ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવવાળો છે ને તે પરિણામમાં દ્રવ્ય વર્તતું હોવાથી દ્રવ્ય પણ ઉત્પાદ-વ્યય-

ધ્રુવવાળું જ છે. પરિણામના ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ સિદ્ધ કરતાં, તે પરિણામમાં વર્તનારા પરિણામીના ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ સિદ્ધ થઈ જ જાય છે. માટે કહ્યું કે દ્રવ્યને ત્રિલક્ષણ અનુમોદવું. અનુમોદવું એટલે હોંશથી માનવું, આનંદથી સંમત કરવું.

જો સમય સમયના પરિણામની આ વાત સમજે તો ક્યાંય પરમાં ઘાલમેલ કરવાનો અહંકાર રહે નહિ ને એકલા રાગાદિ પરિણામ ઉપર પણ દૃષ્ટિ રહે નહિ પણ પરિણામી એવા ત્રિકાળી દ્રવ્યની દૃષ્ટિ થઈ જાય; ને દ્રવ્યદૃષ્ટિ થતાં આનંદનો અનુભવ થયા વિના રહે નહિ. માટે કહ્યું કે 'આનંદથી સંમત કરવું.'

જેમ ત્રિકાળી સત્‌માં જે ચૈતન્ય છે તે ચૈતન્ય જ રહે છે ને જડ છે તે જડ જ રહે છે, ચૈતન્ય મટીને જડ નથી થતું, જડ મટીને ચૈતન્ય નથી થતું. તેમ એક સમયના સત્‌માં પણ—જે પરિણામ જે સમયમાં સત્ છે તે પરિણામ તે સમયે જ થાય, આઘોપાછો ન થાય. જેમ ત્રિકાળી સત્ છે તેમ વર્તમાન પણ સત્ છે જેમ ત્રિકાળી સત્ પલટીને બીજારૂપે થઈ જતું નથી તેમ વર્તમાન સત્ પણ પલટીને ભૂત કે ભવિષ્યપણે થઈ જતું નથી. ત્રણેકાળના સમય સમયના વર્તમાન પરિણામ તેનો સ્વ-સમય (સ્વ-કાળ) છોડીને પહેલાં કે પછીના સમયે ન થાય. જેટલા ત્રણકાળના સમયો તેટલા દ્રવ્યના પરિણામો; તેમાં જે વર્તમાન પરિણામ છે તે પરિણામ પોતાનું વર્તમાનપણું છોડીને ભૂત કે ભવિષ્યમાં ન થાય. બસ! દરેક પરિણામ પોતપોતાના કાળમાં વર્તમાન સત્ છે. તે સત્‌ને કોઈ ફેરવી ન શકે. સત્‌ને ફેરવવાનું માને તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે, તેને જ્ઞાતાસ્વભાવની પ્રતીત નથી. જેમ ચેતનને ફેરવીને જડ કરી શકાતું નથી તેમ દ્રવ્યના ત્રિકાળી પ્રવાહમાં તે તે સમયના વર્તમાન પરિણામને આઘાપાછા ફેરવી ન શકાય. અહો! લોકોને પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવની પ્રતીત નથી એટલે જ્ઞેયોના આવા વ્યવસ્થિત સ્વભાવની પ્રતીત નથી બેસતી.

દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય જેમ છે તેમ શ્રદ્ધામાં લેતા સમ્યગ્દર્શન થાય છે.

જેમ વસ્તુ અનાદિ-અનંત છે તેમ તેનું એકેક સમયનું વર્તમાન પણ પ્રવાહપણે અનાદિ-અનંત છે. વસ્તુ અને વસ્તુનું વર્તમાન—તે પહેલાં–પછી નથી. વસ્તુનું વર્તમાન ક્યારે ન હોય? ક્યારેય પણ વર્તમાન વગરની વસ્તુ હોય જ નહીં. બંને એમ ને એમ અનાદિઅનંત છે. ત્રણેકાળમાંથી એક પણ સમયના વર્તમાનને કાઢી નાખો તો ત્રિકાળી વસ્તુ જ સિદ્ધ થઈ શકે નહીં. ત્રણે કાળના વર્તમાનનો પિંડ તે સત્‌દ્રવ્ય છે, ને તે ત્રણેકાળનો દરેક વર્તમાન પરિણામ પોતાના અવસરમાં સત્‌ છે, તે પોતાપણે ઉત્પાદરૂપ છે, પૂર્વની અપેક્ષાએ વ્યયરૂપ છે ને સળંગ વસ્તુના વર્તમાનપણે ધ્રુવરૂપ છે. આવા ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવયુક્ત પરિણામ તે સત્‌ છે ને તે દ્રવ્યનો સ્વભાવ છે. આવા સત્‌ને કોણ ફેરવે? સત્‌ને જેમ હોય તેમ જાણે પણ સત્‌ને કોઈ ફેરવી શકે નહિ.

વસ્તુના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો જેવો સ્વભાવ છે તેવો જ્ઞાન જાણે છે. અંશને અંશ તરીકે જાણે છે ને ત્રિકાળીને ત્રિકાળી તરીકે જાણે છે; એવો સ્વભાવ જાણતાં એકલા અંશની રુચિ ન રહેતાં ત્રિકાળી સ્વભાવની રુચિ તરફ શ્રદ્ધા ઢળી જાય છે. અંશને અંશ તરીકે ને અંશીને અંશી તરીકે શ્રદ્ધામાં લેતા શ્રદ્ધાનું આખું જોર અંશ ઉપરથી ખસીને ત્રિકાળી દ્રવ્ય-ગુણ તરફ ઢળી જાય છે. એ જ સમ્યગ્દર્શન છે.

દ્રવ્ય, ગુણ ને પર્યાય એ ત્રણે ય સ્વજ્ઞેય છે. એક સમયમાં દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો પિંડ તે આખું સ્વજ્ઞેય છે. તેમાં પર્યાય તે એક સમય પૂરતી છે એમ જાણતાં તેના ઉપર એક સમય પૂરતું જોર રહ્યું; ને દ્રવ્યને ત્રિકાળી જાણતાં તેના ઉપર ત્રિકાળી જોર આવ્યું, એટલે

તેની જ મુખ્યતા થઈ અને તેની રુચિમાં શ્રદ્ધાનું બળ વધી ગયું. આ રીતે સ્વજ્ઞેયને જાણતાં સમ્યક્ત્વ આવી જાય છે. માટે આ જ્ઞેય-અધિકારનું બીજું નામ સમ્યક્ત્વઅધિકાર પણ છે.

સ્વજ્ઞેય પરજ્ઞેયથી તદ્દન જુદું છે. અહીં રાગ પણ સ્વજ્ઞેયમાં આવે છે. સમયસારમાં દ્રવ્યદૃષ્ટિની પ્રધાનતાથી કથન છે ત્યાં સ્વભાવદૃષ્ટિમાં રાગની ગૌણતા થઈ જાય છે માટે ત્યાં તો 'રાગ આત્મામાં થતો જ નથી, રાગ જડ સાથે તાદાત્મ્યવાળો છે' —એમ કહેવામાં આવે છે. ત્યાં દૃષ્ટિ અપેક્ષાએ રાગને પરમાં નાખી દીધો ને, શુદ્ધ-દ્રવ્યની દૃષ્ટિ કરાવી અને અહીં, આ પ્રવચનસારમાં જ્ઞાન અપેક્ષાએ કથન છે તેથી આખુંય સ્વજ્ઞેય બતાવવા રાગને પણ સ્વજ્ઞેયમાં લીધો. દૃષ્ટિઅપેક્ષાએ રાગ પરમાં જાય છે ને જ્ઞાન અપેક્ષાએ રાગ સ્વજ્ઞેયમાં આવે છે; પરંતુ રાગમાં જ સ્વજ્ઞેય પૂરું થઈ જતું નથી. રાગરહિત દ્રવ્યગુણસ્વભાવ તે પણ સ્વજ્ઞેય છે. એમ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય ત્રણેને સ્વજ્ઞેય તરીકે જાણ્યા ત્યાં રાગમાંથી એકત્વબુદ્ધિ છૂટીને રુચિનું જોર દ્રવ્ય તરફ વળી ગયું. એકલા રાગને આખું તત્ત્વ સ્વીકારતાં સ્વજ્ઞેય આખું પ્રતીતમાં આવતું ન હતું. ને દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયરૂપ આખા સ્વજ્ઞેયની પ્રતીત થતાં તે પ્રતીતનું જોર ત્રિકાળી તરફ વધી જાય છે, એટલે ત્રિકાળીની મુખ્યતા થઈને તે તરફ રુચિનું જોર વળે છે એ રીતે આમાં પણ દ્રવ્યદૃષ્ટિ આવી જાય છે.

સ્વદ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય એ બધું થઈને સ્વજ્ઞેય છે; રાગ પણ સ્વજ્ઞેય છે પણ એમ જાણતાં રુચિનું જોર રાગથી ખસીને અંતરમાં વળી જાય છે, ત્રિકાળી તત્ત્વને ભૂલીને એકલા પ્રગટ અંશને જ જ્ઞેય તરીકે સ્વીકારતી તે મિથ્યારુચિ હતી; દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય ત્રણેને જ્ઞેય તરીકે જાણીને અવ્યક્ત-શક્તિરૂપ અંતરસ્વભાવ તરફ ઢળી જાય છે ત્યારે જ સ્વજ્ઞેયને આખું પ્રતીતમાં લીધું છે અને ત્યારે જ,

તેણે ભગવાને કહેલું દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનું સ્વરૂપ સાંભળ્યું—એમ કહેવાય છે.

સાચા જ્ઞાન ને શ્રદ્ધા વિના મુક્તિ નહિ.

જેમ ગોળને ગોળ તરીકે જાણે ને ઝેરને ઝેર તરીકે જાણે તો જ્ઞાન બરાબર છે, પણ ગોળને ઝેર તરીકે જાણે ને ઝેરને ગોળ તરીકે જાણે તો તે જ્ઞાન ખોટું છે. તેમ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય ત્રણે થઈને એક સમયમાં આખું સ્વજ્ઞેય છે, તેમાં દ્રવ્યને દ્રવ્ય તરીકે જાણે, ગુણને ગુણ તરીકે જાણે ને પર્યાયને પર્યાય તરીકે જાણે તો જ્ઞાન સાચું થાય, પણ જ્ઞાન જેમ છે તેમ ન જાણે કે ક્ષણિક પર્યાયને જ આખું તત્ત્વ માની લ્યે અથવા તો ક્ષણિક પર્યાયને સર્વથા જાણે જ નહિ—તો તે જ્ઞાન સાચું ન થાય અને પદાર્થના જ્ઞાન વિના શ્રદ્ધા પણ સાચી ન થાય, ને જ્ઞાન—શ્રદ્ધાન વિના સમ્યક્ચારિત્ર, વીતરાગતા કે મુક્તિ થાય નહીં.

ત્રિકાળી તત્ત્વની રુચિ તરફ વળીને આખું સ્વજ્ઞેય પ્રતીતમાં આવ્યું ત્યારે પરજ્ઞેયને જાણવાની જ્ઞાનની યથાર્થ તાકાત ખીલી. જ્ઞાનની વર્તમાન દશા રાગસન્મુખ અટકીને તેને આખું સ્વજ્ઞેય માનતી તે જ્ઞાન મિથ્યા હતું. તેનામાં સ્વ-પરપ્રકાશક જ્ઞાન સામર્થ્ય ન હતું. ને જ્ઞાનની વર્તમાન દશામાં અંતરની આખી વસ્તુને જ્ઞેય બનાવીને તે તરફ વળી જતાં તે જ્ઞાન સમ્યક્ થયું, ને તેનામાં સ્વ-પરપ્રકાશક તાકાત ખીલી ગઈ.

પરિણામના પ્રવાહક્રમમાં વર્તનારું દ્રવ્ય છે—એમ નક્કી કર્યું ત્યાં રુચિનું જોર તે દ્રવ્ય તરફ ઢળતાં રુચિ સમ્યક્ થઈ ગઈ. તે પર્યાયમાં રાગનો અંશ વર્તે છે તે પણ જ્ઞાનના ખ્યાલથી બહાર નથી, જ્ઞાન તેને પણ સ્વજ્ઞેયપણે સ્વીકારે છે. આમ આખા સ્વજ્ઞેયને (—દ્રવ્ય-ગુણને તથા વિકારી-અવિકારી પર્યાયોને) કબૂલતાં રુચિ તો

દ્રવ્ય-ગુણ તરફ વળીને સમ્યક્ થઈ ગઈ, ને જ્ઞાનમાં દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય ત્રણેનું જ્ઞાન સાચું થયું. —આવું આ જ્ઞેયઅધિકારનું વર્ણન છે.

જ્ઞેયના ત્રણે અંશને (દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયને) કબૂલે તે જ્ઞાન સમ્યક્ છે, એક અંશને જ (રાગને જ) કબૂલે તો તે જ્ઞાન મિથ્યા છે, અને સર્વથા રાગ વગરનું કબૂલે તો તે જ્ઞાન પણ મિથ્યા છે; કેમ કે રાગપરિણામ પણ સાધકને વર્તે છે, તે રાગપરિણામે સ્વજ્ઞેય તરીકે ન જાણે તો રાગપરિણામમાં વર્તનારા દ્રવ્યને પણ ન માન્યું.

રાગપરિણામ પણ દ્રવ્યના ત્રણકાળના પરિણામની પદ્ધતિમાં આવી જાય છે, રાગપરિણામ કાંઈ દ્રવ્યના પરિણામની પરંપરાથી જુદો નથી. ત્રણે કાળના પરિણામોની પરંપરામાં વર્તીને જ દ્રવ્ય ટકી રહ્યું છે.

નિગોદ કે સિદ્ધ—કોઈ પણ પરિણામ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવરૂપ છે, ને તે પરિણામમાં દ્રવ્ય વર્તી રહ્યું છે. પરિણામની જે ઢબ છે—જે ક્રમ છે—જે પરંપરા છે—જે સ્વભાવ છે—તેમાં દ્રવ્ય અવસ્થિત છે. તે દ્રવ્ય પોતાના ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવરૂપ પરિણામસ્વભાવને અતિક્રમતું નથી. અહીં 'સ્વભાવ' કહેતાં શુદ્ધ પરિણામ જ ન સમજવા પણ વિકારી કે અવિકારી બધાય પરિણામો તે દ્રવ્યનો સ્વભાવ છે, ને તે સ્વજ્ઞેયમાં આવી જાય છે. અને જે આવું જાણે તેને શુદ્ધ પરિણામની ઉત્પત્તિ થવા માંડે છે. સ્વજ્ઞેયમાં પરજ્ઞેય નહિ ને પરજ્ઞેયમાં સ્વજ્ઞેય નહિ—આમ જાણવું તેમાં જ વીતરાગી શ્રદ્ધા આવી જાય છે. કેમકે મારું સ્વજ્ઞેય પરજ્ઞેયોથી જુદું છે એમ નક્કી કરતાં કોઈ પણ પરજ્ઞેયના અવલંબનનો અભિપ્રાય ન રહ્યો એટલે સ્વદ્રવ્યના અવલંબને સમ્યક્શ્રદ્ધા થઈ. આખું દ્રવ્ય તે પરિણામી ને તેનો એક અંશ તે પરિણામ; તેમાં આખા પરિણામીની અંતર્દષ્ટિ વગર પરિણામનું સાચું જ્ઞાન થાય નહિ. પરિણામોની પરંપરાને દ્રવ્ય

છોડતું નથી પણ તે પરંપરામાં જ વર્તે છે, —એટલે લક્ષનું જોર ક્યાં ગયું? –દ્રવ્ય ઉપર. એ રીતે આમાં ય દ્રવ્યદૃષ્ટિ જ આવી જાય છે.

દ્રવ્ય તો ઘણી શક્તિનો ત્રિકાળી પિંડ છે, ને પરિણામ તો એક સમયપૂરતો અંશ છે, –એમ જાણ્યું ત્યાં શ્રદ્ધાનું જોર ઘણી શક્તિના પિંડ તરફ વળી ગયું એટલે દ્રવ્યની પ્રતીત થઈ અને દ્રવ્ય-પર્યાય બંનેનું યથાર્થ જ્ઞાન થયું.

દરેક વસ્તુ પોતાના પરિણામસ્વભાવમાં વર્તી રહી છે, તે પરિણામના ત્રણ લક્ષણ (–ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવાત્મક) છે, તેથી તે પરિણામમાં વર્તતી વસ્તુમાં પણ એ ત્રણ લક્ષણ આવી જ જાય છે, કેમ કે વસ્તુનું હોવાપણું પરિણામસ્વભાવથી જુદું નથી. વસ્તુ 'છે' એમ કહેતાં જ તેમાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ આવી જાય છે. ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ વગર 'વસ્તુ છે' એમ સિદ્ધ ન થાય. પરિણામ 'છે' એમ કહેતાં તે પરિણામ પણ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવવાળો છે. 'હોવાપણું (સત્)' ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ વગર હોતું નથી. માટે સત્ત્વને ત્રિલક્ષણ અનુમોદવું.

જ્ઞાન નિઃશંક થયા વિના નિર્વિકલ્પતા સંભવતી નથી

પહેલાં યથાર્થ શ્રવણ કરીને વસ્તુને બરાબર જાણે કે 'આ આમ જ છે' તો જ્ઞાન નિઃશંક થાય, ને જ્ઞાન નિઃશંક થાય તો જ અંતરમાં તેનું ઘોલન કરીને નિર્વિકલ્પ અનુભવ કરે. પણ જ્યાં જ્ઞાન જ ખોટું હોય અને 'આમ હશે કે તેમ' એમ શંકામાં ઝૂલતું હોય ત્યાં અંતરમાં ઘોલન ક્યાંથી ચાલે? નિઃશંક જ્ઞાન વગરનું ઘોલન પણ ખોટું હોય એટલે કે મિથ્યા જ્ઞાન ને મિથ્યા શ્રદ્ધા હોય. પહેલાં શું વસ્તુસ્થિતિ છે તે બરાબર ખ્યાલમાં લેવી જોઈએ. વસ્તુને બરાબર ખ્યાલમાં લેવી જોઈએ. વસ્તુને બરાબર ખ્યાલમાં લીધા વિના ઘોલન કોનું કરશે?

પરિણામને વસ્તુ ઓળંગતી નથી, કેમ કે પરિણામ સત્ છે. વસ્તુ જો પરિણામને ઓળંગે તો તો 'સત્'ને જ ઓળંગે, એટલે વસ્તુ 'છે' એમ સાબિત ન થાય. ત્રણેકાળના પરિણામના પ્રવાહમાં વસ્તુ વર્તે છે.

અહો, આ તો આખો જ્ઞેયનો પિંડ પ્રતીતમાં લેવાનો માર્ગ કહો કે આખા જ્ઞાયકપિંડની દૃષ્ટિ કહો, સમ્યક્ નિયતવાદ કહો કે યથાર્થ મોક્ષમાર્ગનો પુરુષાર્થ કહો વીતરાગતા કહો કે ધર્મ કહો, —તે બધું આમાં આવી જાય છે.

શ્રી આચાર્યદેવ કહે છે કે વસ્તુનો સ્વભાવ જ આ (ઉપર કહ્યો તેવો) છે, આવો વસ્તુસ્વભાવ આનંદપૂર્વક માનવો–સંમત કરવો. જે આવા વસ્તુસ્વભાવને જાણે તેને અપૂર્વ આનંદ પ્રગટ્યા વગર રહે નહિ. જ્યાં વસ્તુને ત્રિલક્ષણ જાણી ત્યાં વસ્તુ પોતે સમ્યક્સ્વભાવમાં વળ્યા વગર રહે નહિ, –વસ્તુ સમ્યક્સ્વભાવપણે પરિણમે એટલે અપૂર્વ આનંદનો અનુભવ થાય જ. માટે અહીં કહ્યું કે આવા વસ્તુસ્વભાવને આનંદથી માન્ય કરવો.

જુઓ, તે તે પરિણામને વસ્તુ ઓળંગતી નથી, એટલે દૃષ્ટિ ક્યાં ગઈ? વસ્તુ ઉપર દૃષ્ટિ ગઈ, –પરિણામ–પરિણામીની એકતા થઈ, એટલે આખું સત્ એકાકાર થઈ ગયું, –આખું સ્વજ્ઞેય અભેદ થઈ ગયું. આવા સ્વજ્ઞેયને જાણે અને માને ત્યાં વસ્તુસ્વભાવની સમ્યક્પ્રતીતિ અને અપૂર્વ આનંદનો અનુભવ થયા વિના રહે નહીં.

જેમ કેવળજ્ઞાન લોકાલોક–જ્ઞેયને સત્પણે જાણે છે, તેમ સમ્યગ્દૃષ્ટિ પણ તેને જ્ઞેય તરીકે કબૂલે છે, ને તેને જાણનારા પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવને પણ તે સ્વજ્ઞેય તરીકે કબૂલે છે. ત્યાં તેની રુચિ સ્વભાવવાન્ એવા અંતર્દ્રવ્ય તરફ વળે છે, તે રુચિના જોરે નિર્વિકલ્પતા થયા વિના રહે નહિ. નિર્વિકલ્પતામાં આનંદનો અનુભવ પણ ભેગો જ હોય.

પ્રશ્ન :—કેટલા કાળમાં કેટલા જીવ મોક્ષે જાય? એવી તો કાંઈ વાત આમાં આવતી નથી?

ઉત્તર :—આટલા કાળમાં આટલા જીવ મોક્ષે જાય—એવી ગણતરીની અહીં મુખ્યતા નથી, પણ કેમ મોક્ષ થાય? તેની મુખ્ય વાત છે. પોતે આવા યથાર્થ સ્વભાવને ઓળખે તો પોતાને સમ્યક્ત્વ ને વીતરાગતા થાય, અને પોતાનો મોક્ષ થાય. આત્માનો મોક્ષ ક્યારે થાય—એમ કાળની મુખ્યતા નથી, પણ આત્માનો મોક્ષ કઈ રીતે થાય તે જ મુખ્ય પ્રયોજન છે, ને તેની જ આ વાત ચાલે છે.

જે રીતે સત્ છે તે રીતે કબૂલે તો જ્ઞાન સત્ થાય ને શાંતિ આવે. આ ગાથામાં બે સમ—અંક છે (૯૯) અને તે પણ બે નવડા. નવ પ્રકારના ક્ષાયિકભાવ છે માટે નવડો તે ક્ષાયિકભાવ સૂચક છે ને બે નવડા ભેગા થયા એટલે સમભાવ—વીતરાગતા બતાવે છે; —ક્ષાયિક-સમ્યક્ત્વ ને ક્ષાયિક-ચારિત્ર બંને સાથે આવી જાય તેવી અપૂર્વ વાત છે. આંકડો તો જે છે તે છે, પણ અહીંથી પોતાના ભાવનો આરોપ કરવો છે ને!

વર્તમાન-વર્તમાન વર્તતા પરિણામમાં વસ્તુ જ વર્તી રહી છે, એટલે આખી વસ્તુ વર્તમાનમાં વર્તે છે. તે વસ્તુ ઉત્પાદ-વ્યય-થવાવાળી છે. અહીં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ કહીને સત્‌ને સાબિત કરે છે.

આત્મા સત્, જડ સત્, એક દ્રવ્યના અનંત ગુણો સત્, ત્રણકાળનાં સ્વઅવસરમાં થતાં પરિણામો સત્, એકેક સમયના પરિણામ—ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવાત્મક સત્! બસ, આ સત્‌માં કાંઈ ફેરફાર થાય નહિ. —આમ સ્વીકાર્યું ત્યાં ‘મિથ્યાત્વને ફેરવીને સમ્યક્ત્વ કરું’ એ વાત ન રહી. કેમ કે, જેણે એમ સ્વીકાર્યું તેણે પોતાના જ્ઞાયકભાવને જ સ્વીકાર્યો ને તે દ્રવ્યસ્વભાવ તરફ વળ્યો ત્યાં વર્તમાન પરિણામમાં સમ્યક્ત્વનો ઉત્પાદ થયો, ને તે

પરિણામમાં પૂર્વના મિથ્યાત્વપરિણામનો તો અભાવ જ છે. પૂર્વના તીવ્રપાપના પરિણામ વર્તમાન પરિણામમાં નડતા નથી કેમ કે વર્તમાનમાં તેનો અભાવ છે. 'પૂર્વના તીવ્ર પાપના પરિણામ અત્યારે નડશે' એમ જેણે માન્યું તેને તે વર્તમાન ઊંધી માન્યતા નડે છે, પણ પૂર્વના પાપ તો તેને પણ નડતાં નથી. 'પૂર્વના તીવ્રપાપના પરિણામ અત્યારે નડશે' એમ જેણે માન્યું તેણે દ્રવ્યને ત્રિલક્ષણ નથી જાણ્યું જો ત્રિલક્ષણ દ્રવ્યને જાણે તો, તે ત્રિલક્ષણ દ્રવ્યના વર્તમાન ઉત્પાદપરિણામમાં પૂર્વપરિણામનો વ્યય છે, માટે 'પૂર્વ પરિણામ નડે છે' એમ તે ન માને, પણ સમય સમયના વર્તમાન પરિણામને સ્વતંત્ર સત્ જાણે, અને તેની દૃષ્ટિ તે પરિણામ જેના છે એવા દ્રવ્ય ઉપર જાય; એટલે દ્રવ્યદૃષ્ટિમાં તેને વીતરાગતાનો જ ઉત્પાદ થતો જાય. —આ રીતે આમાં મોક્ષમાર્ગ આવી જાય છે.

વીતરાગ કે રાગ, જ્ઞાન કે અજ્ઞાન, સિદ્ધ કે નિગોદ, કોઈ પણ એક સમયના પરિણામને જો કાઢી નાંખો તો દ્રવ્યનું સત્પણું જ સિદ્ધ થતું નથી, કેમ કે તે તે સમયના પરિણામમાં દ્રવ્ય વર્તી રહ્યું છે, માટે પોતાના ક્રમબદ્ધ પરિણામોના પ્રવાહમાં વર્તમાન વર્તી રહેલા દ્રવ્યને ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવવાળું જ આનંદથી માનવું.

સ્વભાવમાં અવસ્થિત રહેલું દ્રવ્ય સત્ છે—એ વાત સિદ્ધ કરવા માટે પહેલાં તો ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવયુક્ત પરિણામ કહીને સ્વભાવ સિદ્ધ કર્યો, ને તે સ્વભાવમાં દ્રવ્ય નિત્ય-અવસ્થિત છે—એમ હવે સિદ્ધ કર્યું.

પહેલાં પરિણામોના ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ સિદ્ધ કરવા માટે પ્રદેશોનો દાખલો હતો, તે પરિણામની વાત પૂરી થઈ. ને હવે દ્રવ્યનાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ મોતીના હારનો દાખલો આપીને સમજાવશે.

卐

પહેલાં 'વર્તમાન'ને સિદ્ધ કર્યું ને પછી તે વર્તમાનમાં વર્તનારો' સિદ્ધ કર્યો. પરિણામ કોના?—કે પરિણામીના. ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવયુક્ત વર્તમાન પરિણામ અને તે પરિણામમાં વર્તનારું ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવયુક્ત દ્રવ્ય—તે આખું સ્વજ્ઞેય છે. એની પ્રતીત તે આખા સ્વજ્ઞેયની પ્રતીત છે. આખા સ્વજ્ઞેયની પ્રતીત કરતાં રુચિનું જોર વર્તમાન અંશ ઉપરથી ખસીને ત્રિકાળી દ્રવ્ય તરફ વળે છે, એ જ સમ્યગ્દર્શન છે.

પરિણામનાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ નક્કી કરતાં પણ દૃષ્ટિ દ્રવ્ય ઉપર જાય છે, કેમ કે દ્રવ્ય પોતાના પરિણામસ્વભાવને છોડતું નથી.

પરિણામસ્વભાવમાં કોણ વર્તે છે? —દ્રવ્ય.

પરિણામને પણ કોણ છોડતું નથી? —દ્રવ્ય.

—એટલે એમ નક્કી કરતાં દૃષ્ટિ દ્રવ્ય ઉપર જાય છે, ને દ્રવ્યદૃષ્ટિ થતાં જ પરિણામમાં સમ્યક્ત્વનો ઉત્પાદ, ને મિથ્યાત્વનો વ્યય થઈ જાય છે. એ રીતે દ્રવ્યની દૃષ્ટિમાં જ સમ્યક્ત્વનો પુરુષાર્થ આવી જાય છે. એ સિવાય મિથ્યાત્વ ટાળવા માટે ને સમ્યક્ત્વ પ્રગટ કરવા માટે બીજો કોઈ જુદો પુરુષાર્થ કરવાનો નથી રહેતો. દ્રવ્યદૃષ્ટિ તે જ સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે.

卐

જેણે ધર્મ કરવો હોય તેણે કેવું વસ્તુસ્વરૂપ જાણવું જોઈએ, તેની આ વાત છે. ધર્મ તે આત્માની પર્યાય છે એટલે તે આત્મામાં જ થાય. આત્માનો ધર્મ પરમાં ન થાય. તેમ જ પર વડે પણ ન થાય. તેમ જ પર્યાયનો ધર્મ પર્યાયમાંથી થતો નથી પણ દ્રવ્યમાંથી થાય છે; ધર્મ તો પર્યાયમાં જ થાય છે પણ તે પર્યાયવડે (એટલે કે પર્યાય સામે જોવાથી કે પર્યાયનો આશ્રય કરવાથી) ધર્મ ન થાય પણ દ્રવ્યની સન્મુખતાથી પર્યાયમાં ધર્મ થાય છે. પરનો તો આત્મામાં અભાવ છે એટલે પર સામે જોવાથી ધર્મ થતો નથી.

ઉત્પાદ વ્યય થતો હોવાથી અધર્મ એક સમયમાં ટળી શકે છે.

હવે પોતાની અવસ્થામાં જેને ધર્મ કરવો છે તેને અધર્મને ટાળવો છે ને ધર્મપણે થઈને આત્માને સળંગ ટકાવી રાખવો છે. જુઓ, 'ધર્મ કરવો છે' એમ કહેતાં તેમાં નવી પર્યાયના ઉત્પાદનો સ્વીકાર આવી જાય છે, 'અધર્મને ટાળવો છે' તેમાં પૂર્વ પર્યાયના વ્યયનો સ્વીકાર આવી જાય છે, અને આત્માને સળંગ ટકાવી રાખવો છે' એમાં સળંગ પ્રવાહ અપેક્ષાએ ધ્રુવનો સ્વીકાર આવી જાય છે. એ રીતે ધર્મ કરવાની ભાવનામાં વસ્તુના ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવસ્વભાવનો સ્વીકાર આવી જાય છે. વસ્તુમાં જો ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ ન હોય તો અધર્મ ટળીને ધર્મની ઉત્પત્તિ થાય નહિ ને આત્મા સળંગ ટકી શકે નહિ. અને તે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ પણ જો કાળના નાનામાં નાના ભાગમાં ન થતાં હોય તો એક સમયમાં અધર્મ ટાળીને ધર્મ ન થઈ શકે. માટે ધર્મ કરનારે વસ્તુને સમયે સમયે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવસ્વભાવવાળી જાણવી જોઈએ.

દ્રવ્ય-ગુણ કાયમ છે ને પર્યાય ક્ષણિક છે, તે ત્રણેને જાણીને કાયમી દ્રવ્ય તરફ વર્તમાન પર્યાયને વાળ્યા વિના ધર્મ થતો નથી. વસ્તુમાં અવસ્થા તો નવી નવી થયા જ કરે છે. જો નવી અવસ્થા ન થાય તો ધર્મ કેમ પ્રગટે? તથા જો જૂની અવસ્થાના અભાવ ન થાય તો અધર્મ કેમ ટળે? અને જો સળંગપણે પરિણામોમાં ધ્રુવતા ન રહેતી હોય તો દ્રવ્ય ટકે ક્યાં? માટે વસ્તુમાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ એ ત્રણેને જાણવા જોઈએ. ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ એ ત્રણે લક્ષણ છે ને પરિણામ તે લક્ષ્ય છે; તથા પરિણામમાં વસ્તુ વર્તે છે તેથી તે વસ્તુ પણ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ એવાં ત્રિલક્ષણવાળી જ છે.

દરેક પરિણામ સત્ છે.

કોઈ પણ પરિણામ લ્યો તો પ્રવાહની અત્રુટ ધારામાં તે ધ્રુવ છે, પોતાના સ્વકાળ અપેક્ષાએ તે ઉત્પાદરૂપ છે ને પૂર્વપરિણામ અપેક્ષાએ તે વ્યયરૂપ છે. એ રીતે પરિણામ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવયુક્ત સત્ છે. ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ લક્ષણ છે ને પરિણામ તે લક્ષ્ય છે. પરિણામ કોઈ બીજા પદાર્થને લઈને થતા નથી પણ તે સ્વયં પોતાના અવસરમાં સત્ છે. ભગવાનની વીતરાગી મૂર્તિને કારણે કે ગુરુના ઉપદેશને કારણે જીવને રાગના કે જ્ઞાનના પરિણામ થયા—એમ નથી. તેમજ પર જીવ બચ્યો માટે અહીં અનુકંપાના ભાવ થયા—એમ નથી. પણ જીવના પ્રવાહક્રમમાં તે તે ભાવવાળા પરિણામ સત્ છે. કોઈ પણ દ્રવ્યના પરિણામની સળંગ ધારામાં એક પણ સમયની ત્રુટ પડતી નથી. જો આમ પરિણામને ઓળખે તો તે પરિણામોના પ્રવાહમાં વર્તતા દ્રવ્યને પણ ઓળખે, કેમ કે પોતાના પરિણામના સ્વભાવને કોઈ છોડતું નથી ઉલંઘતું નથી.

આવો વસ્તુસ્વભાવ સમજ્યા વિના ક્યાંય બહારથી ધર્મ આવી જવાનો નથી. જેમ સાંઠીના ભારા વેંચતાં વેંચતાં લખપતિ ન થવાય, પણ હીરા-માણેકનાં પારખાં કરતાં શીખે તો તેના વેપારથી લખપતિ થવાય. (આ તો દૃષ્ટાંત છે.) તેમ અંતરના ચૈતન્ય-હીરાને પરખવાની કળામાં જ ધર્મની કમાણી થાય તેમ છે. એ સિવાય કોઈ બાહ્ય ક્રિયાકાંડથી કે શુભરાગથી ધર્મની કમાણી થતી નથી. જુઓ, આ તો દ્રવ્યાનુયોગનો સૂક્ષ્મ વિષય છે એટલે અંદર ઝીણી દૃષ્ટિ કરે તો સમજાય તેવું છે.

વસ્તુમાં જે કાળે જે પરિણામ થાય છે તે સત્ છે, ત્રણ કાળના પરિણામો પોતપોતાના કાળે સત્ છે; ને એવા પરિણામમાં દ્રવ્ય વર્તમાન-વર્તમાન વર્તી રહ્યું છે. તે દ્રવ્ય ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ એવા

ત્રણલક્ષણવાળું છે. ઉત્પાદ, વ્યય ને ધ્રુવ એમ ત્રણ જુદા જુદા લક્ષણ નથી પણ ઉત્પાદ, વ્યય ને ધ્રુવ એ ત્રણે થઈને દ્રવ્યનું એક લક્ષણ છે.

ભાઈ! તારા જ્ઞાનમાં તું એવો નિર્ણય કર કે દ્રવ્યમાં જે સમયે જે પરિણામ છે તે સમયે તે જ સમયે તે જ સત્ છે, તેનો હું જ્ઞાતા છું, તેમાં કાંઈ ફેરફાર કરનાર નથી. —આમ જાણતા પર્યાયના રાગનું સ્વામીપણું ને અંશબુદ્ધિ ટળી જાય છે, ને દ્રવ્યના લક્ષે સમ્યક્ત્વ ને વીતરાગતા થાય છે, તે જ ધર્મ છે.

દરેક દ્રવ્ય ભિન્ન ભિન્ન છે; તે ભિન્ન ભિન્ન દ્રવ્યનાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ વડે તે તે દ્રવ્યની સત્તા ઓળખાય છે. એક દ્રવ્યનાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ વડે બીજા દ્રવ્યની સત્તા ઓળખાતી નથી. શરીરમાં રોટલા ન આવ્યા તે પરિણામ વડે પુદ્ગલ દ્રવ્યની સત્તા ઓળખાય છે, પણ તેના વડે જીવના ધર્મપરિણામ ઓળખાતા નથી. રોટલા ન આવ્યાં—ત્યાં પુદ્ગલદ્રવ્ય જ તેની પરિણામધારામાં વર્તતું થકું તે પરિણામ વડે લક્ષિત થાય છે. અને તે વખતે આત્મા પોતાના જ્ઞાનાદિ પરિણામ વડે લક્ષિત થાય છે. જે દ્રવ્યના જે પરિણામ હોય તેના વડે તે દ્રવ્યને ઓળખવું જોઈએ, તેને બદલે એક દ્રવ્યના પરિણામ બીજા દ્રવ્યે કર્યા—એમ જે માને છે. તેણે વસ્તુના પરિણામસ્વભાવને જાણ્યો નથી એટલે કે સત્‌ને જ જાણ્યું નથી. વસ્તુ સત્ છે, ને સત્‌નું લક્ષણ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ છે, એટલે વસ્તુમાં સ્વભાવથી જ સમયે સમયે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ થયાં જ કરે છે, તો બીજો તેમાં શું કરે? કાં તો જ્ઞાતા રહીને વીતરાગભાવ કરે, ને કાં તો ફેરફાર કરવાનું અભિમાન કરીને મિથ્યાભાવને કરે, પણ પદાર્થમાં તો કાંઈ પણ ફેરફાર કરી શકતો નથી.

'જીવના વ્રત કરવાના ભાવને લીધે દ્વારિકાનગરી સળગતી બચી ગઈ, ને વ્રત કરનાર કોઈ ન રહ્યો તેથી તે દ્વારિકા સળગી'—એમ જે માને છે તેને વસ્તુના સ્વભાવની ખબર નથી. અથવા તો

કોઈ જીવના ક્રોધ પરિણામને લીધે દ્વારિકા સળગી—એમ પણ નથી. દ્વારિકા નગરીનો એકેક પુદ્‌ગલ પોતાના પરિણામની ધારામાં વર્તી રહેલ દ્રવ્ય છે. તેના પ્રવાહક્રમમાં તેના સ્વકાળે તેના પરિણામ થયા છે. ને વ્રત કે ક્રોધાદિ જીવના પરિણામ થયા તેમાં તે જીવદ્રવ્ય વર્તે છે. તેમાં એકના પરિણામને લીધે બીજાના પરિણામ થાય કે અટકે એમાં માનનાર મૂઢ છે; ભગવાને કહેલા ત્રિલક્ષણ વસ્તુસ્વભાવને તેણે નથી જાણ્યો.

વસ્તુ સમયે સમયે પોતાનાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવને કરે કે પરનાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવને કરવા જાય? પરવસ્તુ પણ તેના સ્વભાવથી જ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવવાળી છે. વસ્તુ પોતાના વર્તમાનપરિણામને ઓળંગીને બીજાના પરિણામ કરવા જાય એમ કદી બને નહીં. નિમિત્તના બળથી ઉપાદાનના પરિણામ થાય એ વાત આમાં ક્યાંય રહેતી નથી. દરેક વસ્તુ પોતે નિત્યપરિણામીસ્વભાવવાળી છે—'પરિણમતો—પરિણમતો નિત્ય' સ્વભાવ છે. આવા સ્વભાવમાં સદાય રહેલી વસ્તુ પોતે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ સહિત છે—એમ આનંદથી માનવું—અનુમોદવું.

મોતીના હારનું દૃષ્ટાંત

હવે મોતીના હારનું દૃષ્ટાંત આપીને વસ્તુમાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ સમજાવે છે.

'જેમ જેણે (અમુક) લંબાઈ ગ્રહણ કરેલી છે એવા લટકતા મોતીના હારને વિષે, પોતપોતાનાં સ્થાનોમાં પ્રકાશતાં સમસ્ત મોતીઓમાં, પછીપછીના સ્થાનોએ પછીપછીનાં મોતીઓ પ્રગટ થતાં હોવાથી અને પહેલાં પહેલાંના મોતીઓ નહિ પ્રગટ થતાં હોવાથી તથા બધેય પરસ્પર અનુસ્યૂતિ રચનારો દોરો અવસ્થિત હોવાથી ત્રિલક્ષણપણું પ્રસિદ્ધિ પામે છે.......' (પૃ. ૧૬૫-૬)

હારમાં એક-બે મોતી નથી પણ ઘણાં મોતીઓનો હાર છે. અને તે હાર એમ ને એમ પડેલો નથી પણ 'લટકતો' લીધો છે. ૧૦૮ મોતીનો હાર લ્યો તો તેમાં બધાંય મોતી પોતપોતાના સ્થાને પ્રકાશે છે ને પછીપછીના સ્થાને પછીપછીનું મોતી પ્રકાશે છે, એટલે તે મોતી અપેક્ષાએ હારનો ઉત્પાદ છે તથા એક પછી એક બીજા મોતીને લક્ષમાં લેતાં પહેલાનું મોતી લક્ષમાંથી છૂટી જાય છે એટલે પહેલાંનું મોતી પછીના સ્થાને પ્રકાશતું નથી તે અપેક્ષાએ હારનો વ્યય છે. અને બધા મોતીઓમાં પરસ્પર સંબંધ જોડનારો સળંગ દોરો હોવાથી હાર ધ્રુવરૂપ છે—એ રીતે હાર ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ એવાં ત્રણ લક્ષણવાળો નક્કી થાય છે. હારનું દરેક મોતી પોતપોતાના સ્થાનમાં છે, પહેલું મોતી બીજે ન હોય, બીજું ત્રીજે ન હોય. જ્યાં જે છે ત્યાં જ તે છે; પહેલાના સ્થાનમાં પહેલું મોતી છે, પછીના સ્થાનમાં પછીનું મોતી છે, ને હારનો સળંગ દોરો બધે ય છે. મોતીની માળા ગણતાં પછી પછીનું મોતી આંગળીના સ્પર્શમાં આવતું જાય છે તે અપેક્ષાએ ઉત્પાદ, પહેલાં પહેલાંનું મોતી છૂટતું જાય છે તે અપેક્ષાએ વ્યય, ને માળાના પ્રવાહ તરીકે પ્રત્યેક મોતીમાં વર્તતી માળા ધ્રુવ છે—એ રીતે તેમાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવરૂપ ત્રિલક્ષણપણું પ્રસિદ્ધિ પામે છે.

એ પ્રમાણે દૃષ્ટાંત કહ્યું, હવે સિદ્ધાંત કહે છે—

'મોતીના હારની જેમ, જેણે નિત્યવૃત્તિ ગ્રહણ કરેલી છે એવા રચાતા (પરિણમતા) દ્રવ્યને વિષે, પોતપોતાના અવસરોમાં પ્રકાશતા (પ્રગટતા) સમસ્ત પરિણામોમાં, પછી પછીના અવસરોએ પછીપછીના પરિણામો પ્રગટ થતા હોવાથી અને પહેલાં પહેલાંના પરિણામો નહિ પ્રગટ થતા હોવાથી તથા બધે ય પરસ્પર અનુસ્યૂતિ રચનારો પ્રવાહ અવસ્થિત (—ટકતો) હોવાથી ત્રિલક્ષણપણું પ્રસિદ્ધિ પામે છે.' (પૃ. ૧૬૬)

દૃષ્ટાંતમાં અમુક લંબાઈવાળો હાર હતો, સિદ્ધાંતમાં નિત્યવૃત્તિવાળું દ્રવ્ય છે.

દૃષ્ટાંતમાં લટકતો હાર હતો, સિદ્ધાંતમાં પરિણમતું દ્રવ્ય છે.

દૃષ્ટાંતમાં મોતીઓને પોતપોતાનું સ્થાન હતું, સિદ્ધાંતમાં પરિણામોને પોતપોતાનો અવસર છે.

ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવસ્વભાવવાળું આખું દ્રવ્ય સત્ છે, તેમાં ક્યાંય ફેરફાર થતો નથી. —આમ આખું સત્ લક્ષમાં આવ્યા વિના જ્ઞાનમાં ધીરજ થાય નહિ. જેને પરમાં ક્યાંય ફેરફાર કરવાની બુદ્ધિ છે તેનું જ્ઞાન અધીરું—આકુળ—વ્યાકુળ છે, ને સત્‌ને જાણતાં ક્યાંય ફેરફારની બુદ્ધિ ન રહી એટલે જ્ઞાન ધીરું થઈને પોતામાં ઠર્યું—જ્ઞાતાપણે રહ્યું. એમ ને એમ આખું દ્રવ્ય ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવસ્વભાવથી સત્ પડ્યું છે—એમ દ્રવ્યમાં દૃષ્ટિ જતાં સમ્યક્ત્વનો ઉત્પાદ ને મિથ્યાત્વનો વ્યય થયો, ને પછી પણ તે દ્રવ્યની સન્મુખતાથી ક્રમેક્રમે વીતરાગતા વધતી જાય છે. —આવો ધર્મ છે.

દરેક પરિણામો સ્વ અવસરમાં જ થાય છે.

દરેક દ્રવ્ય નિત્ય—ટકતું છે; નિત્ય—ટકતું દ્રવ્ય લટકતા હારની જેમ સદાય પરિણમતું છે; તેના પરિણામો પોતપોતાના અવસરમાં પ્રકાશે છે. જેમ માળામાં મોતીઓનો ક્રમ નક્કી ગોઠવાયેલો છે, માળા ફરતાં તે ક્રમ આડોઅવળો થતો નથી. તેમ દ્રવ્યના ત્રણકાળના પરિણામનો નિશ્ચિત સ્વઅવસર છે, દ્રવ્યના ત્રણકાળના પરિણામોનો પોતપોતાનો જે અવસર છે તે અવસરમાં જ તે થાય છે, આડાઅવળા થતા નથી. —આવો નિશ્ચય કરતાં જ જ્ઞાનમાં વીતરાગતા થાય છે. આ નક્કી કરતાં અનંતુ વીર્ય પરથી પાછું ખસીને દ્રવ્ય તરફ વળી ગયું. પર્યાયમૂઢતાનો નાશ થઈ ગયો, ને દ્રવ્યની સન્મુખતાથી વીતરાગતાની ઉત્પત્તિ થવા લાગી. સામા

પદાર્થના પરિણામો તેના અવસર પ્રમાણે ને મારા પરિણામો મારા અવસર પ્રમાણે—એમ નક્કી કર્યું એટલે પરમાં કે સ્વમાં ક્યાંય પરિણામના ફેરફારની બુદ્ધિ ન રહેતાં જ્ઞાન જ્ઞાનમાં જ એકાગ્રતા પામે છે. તેને જ ધર્મ અને મોક્ષમાર્ગ કહેવાય છે.

એક તરફ કેવળજ્ઞાન ને સામે દ્રવ્યના ત્રણકાળના સ્વઅવસરમાં થતા સમસ્ત પરિણામો, એમાં ફેરફાર થવાપણું છે જ નહીં. લોકો પણ 'ઉતાવળે આંબા ન પાકે' એમ કહીને ત્યાં ધીરજ કરવાનું કહે છે, તેમ 'દ્રવ્યના પરિણામમાં ફેરફાર ન થાય' એમ વસ્તુસ્થિતિની પ્રતીત કરતાં જ્ઞાનમાં ધીરજ આવી જાય છે. અને જ્યાં જ્ઞાન ધીરું થઈને સ્વમાં વળવા લાગ્યું ત્યાં મોક્ષપર્યાય થતાં વાર લાગે નહિ. આ રીતે ક્રમબદ્ધ પર્યાયની પ્રતીતમાં મોક્ષમાર્ગ આવી જાય છે.

દ્રવ્યના બધા પરિણામો સ્વઅવસરમાં પ્રકાશે છે, એ સામાન્યપણે વાત કરી, તેમાં હવે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ ઉતારે છે. દ્રવ્ય જ્યારે જુઓ ત્યારે વર્તમાન પરિણામમાં વર્તે છે. વર્તમાનમાં તે કાળના જે પરિણામ છે તે કાળે તે જ પ્રકાશે છે અને તેની પહેલાંના પરિણામો તે વખતે પ્રકાશતા નથી. પહેલાં પરિણામના ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ સિદ્ધ કરતી વખતે 'વર્તમાન પરિણામ પૂર્વ પરિણામના વ્યયરૂપ છે' એમ કહ્યું હતું, અને અહીં દ્રવ્યના ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ સિદ્ધ કરવામાં કથનશૈલી ફેરવીને એમ કહ્યું કે 'વર્તમાન પરિણામ વખતે પૂર્વના પરિણામ પ્રગટ થતાં નથી. —માટે તે પૂર્વ પરિણામની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય વ્યયરૂપ છે. જે પરિણામમાં દ્રવ્ય વર્તી રહ્યું હોય તે પરિણામની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય ઉત્પાદરૂપ છે, તેની પહેલાંના પરિણામ કે જે અત્યારે પ્રગટ નથી તેની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય વ્યયરૂપ છે, ને બધા ય પરિણામમાં સળંગ વહેતા દ્રવ્યના પ્રવાહની અપેક્ષાએ તે ધ્રુવરૂપ છે. —એ પ્રમાણે દ્રવ્યનું ત્રિલક્ષણપણું જ્ઞાનમાં નક્કી થાય છે. આવો

જ્ઞેયોનો નિર્ણય કરનારું જ્ઞાન સ્વમાં ઠરે છે, તેનું નામ तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शन છે.

મોતીની માળા લઈને જાપ જપતો હોય તેમાં પહેલાં એક મોતી આંગળીના સ્પર્શમાં હોય ને પછી તે છૂટીને બીજું મોતી આંગળીના સ્પર્શમાં આવે, તે વખતે પહેલું મોતી સ્પર્શમાં આવતું નથી, એટલે પહેલા મોતીના સ્પર્શની અપેક્ષાએ માળાનો વ્યય થયો, બીજા મોતીના સ્પર્શની અપેક્ષાએ માળાનો ઉત્પાદ થયો અને 'માળા' તરીકેનો પ્રવાહ તો ચાલુ જ રહ્યો તેથી માળા ધ્રુવ રહી એ પ્રમાણે એક પછી એક થતા પરિણામમાં વર્તનારા દ્રવ્યમાં પણ ઉત્પાદ, વ્યય ને ધ્રુવ સમજવા.

દ્રવ્ય પોતે પણ ત્રિલક્ષણવાળું છે.

કોઈ કહે કે 'ઉત્પાદ-વ્યય તો પર્યાયના જ થાય છે ને દ્રવ્ય તો ધ્રુવ જ છે, તેમાં પરિણમન ન હોય.' તો તેમ નથી. દ્રવ્ય એકાંત નિત્ય નથી પણ નિત્ય-અનિત્યસ્વરૂપ છે, એટલે પરિણામ બદલતાં તે પરિણામમાં વર્તતું દ્રવ્ય પણ પરિણમે છે. જો પરિણામનો ઉત્પાદ થતાં દ્રવ્ય પણ નવા પરિણામે ન ઊપજતું હોય તો તો દ્રવ્ય ભૂતકાળમાં રહી જાય એટલે કે વર્તમાન—વર્તમાનપણે તે વર્તી શકે નહિ, ને તેનો અભાવ જ થાય. માટે પરિણામના ઉત્પાદ-વ્યય થતાં દ્રવ્ય પણ ઉત્પાદ-વ્યયપણે પરિણમે જ છે. દ્રવ્યના પરિણમન વગર પરિણામના ઉત્પાદ-વ્યય થાય નહિ, અને દ્રવ્યની સળંગ ધ્રુવતા પણ નક્કી ન થાય. માટે દ્રવ્ય ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવવાળું જ છે; 'પર્યાયમાં જ ઉત્પાદ-વ્યય છે ને વ્યય તો ધ્રુવ જ રહે છે, તેમાં ઉત્પાદ-વ્યય થતાં જ નથી'—એમ નથી. પરિણામના ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવમાં વર્તતું દ્રવ્ય પણ એક સમયમાં ત્રિલક્ષણવાળું છે.

અહો, સ્વ કે પર દરેક દ્રવ્યના પરિણામ પોતપોતાના કાળે

થાય છે, પરદ્રવ્યના પરિણામ તે દ્રવ્યના ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવથી થાય છે, ને મારા પરિણામ મારા દ્રવ્યમાંથી ક્રમસર થાય છે. —આમ નક્કી કરતાં પર દ્રવ્ય ઉપરથી દૃષ્ટિ ખસી ને સ્વ તરફ વળ્યો. હવે સ્વમાં પણ પર્યાય ઉપરથી દૃષ્ટિ ખસી ગઈ કેમ કે તે પર્યાયમાંથી પર્યાય પ્રગટતી નથી પણ દ્રવ્યમાંથી પર્યાય પ્રગટે છે, એટલે દ્રવ્ય ઉપર દૃષ્ટિ ગઈ એને ત્રિકાળી સત્‌ની પ્રતીતિ થઈ. આવી ત્રિકાળી સત્‌ની પ્રતીતિ થતાં દ્રવ્ય પોતાના પરિણામમાં સ્વભાવની ધારાએ વહેતું, ને વિભાવ ધારાનો નાશ કરતું પરિણમે છે. માટે દ્રવ્યને ત્રિલક્ષણ અનુમોદવું.

પહેલાં પરિણામનાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવની વાત કરી હતી, અને અહીં દ્રવ્યના ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવની વાત કરી.

દ્રવ્યની સત્તા એટલે કે દ્રવ્યનું હોવાપણું ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવવાળું છે. એકલા ઉત્પાદરૂપે, વ્યયરૂપે કે ધ્રુવરૂપે દ્રવ્યની સત્તા નથી પણ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ એવા ત્રણ લક્ષણવાળી જ દ્રવ્યની સત્તા છે, ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવ એવી ત્રણ જુદી જુદી સત્તા નથી, પણ તે ત્રણે થઈને એક સત્તા છે.

પહેલાં તો જે પરિણામ ઉપજ્યા તે પોતાની અપેક્ષાએ ઉત્પાદરૂપ, પૂર્વની અપેક્ષાએ વ્યયરૂપ અને સળંગ પ્રવાહની અપેક્ષાએ ધ્રુવરૂપ—એમ પરિણામની વાત લીધી હતી. અને અહીં તો હવે છેલ્લો સરવાળો કરીને દ્રવ્યમાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ ઉતારતાં એમ કહ્યું કે દ્રવ્યમાં પછીપછીના પરિણામ પ્રગટ થાય છે. તેથી દ્રવ્યનો ઉત્પાદ છે, પહેલાં પહેલાંના પરિણામ ઊપજતા નથી તેથી દ્રવ્ય વ્યયરૂપ છે, અને સર્વ પરિણામમાં સળંગપણે વર્તતું હોવાથી દ્રવ્ય જ ધ્રુવ છે. એ રીતે દ્રવ્યને ત્રિલક્ષણ અનુમોદવું.

અહો! બધાંય દ્રવ્યો પોતાના વર્તમાન પરિણામપણે ઊપજે

છે, પૂર્વના પરિણામ વર્તમાનમાં નથી રહેતાં એટલે પૂર્વ પરિણામપણે વ્યય પામે છે ને સળંગપણે બધાય પરિણામના પ્રવાહમાં દ્રવ્ય ધ્રુવપણે વર્તે છે. બસ! ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવપણે વર્તતા દ્રવ્યો નકોર સત્ છે. આવા નકોર સત્‌માં કાંઈ આઘુંપાછું થાય નહિ. પોતાના જ્ઞાનમાં આવા નકોર સત્‌ને સ્વીકારતાં, ફેરફાર કરવાની બુદ્ધિ કે 'આમ કેમ' એવી વિસ્મયતા ટળી, તેમાં જ સમ્યક્‌શ્રદ્ધા અને વીતરાગતા આવી ગઈ. એટલે જ્ઞાયકપણું તે મોક્ષનો માર્ગ થયો.

આ 'વસ્તુવિજ્ઞાન' કહેવાય છે. પદાર્થનો જેવો સ્વભાવ છે તેવું જ તેનું જ્ઞાન કરવું તે પદાર્થવિજ્ઞાન છે. આવા પદાર્થવિજ્ઞાન વગર કદી શાંતિ થાય નહિ. જ્યાં દરેક વસ્તુ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવસ્વભાવ-વાળી છે એમ જાણ્યું ત્યાં વસ્તુના જુદાપણાની વાડ બંધાઈ ગઈ. મારા ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવમાં પરનો અભાવ ને પરના ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવમાં મારો અભાવ, મારા દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયમાં હું, ને પરના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયમાં પર, —આમ નક્કી કરતાં પરના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનું સ્વામિત્વ છોડીને પોતે પોતાના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રખોપિયો થયો. સ્વદ્રવ્ય તરફ વળતાં પોતે પોતાના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રક્ષક થયો એટલે કે ધ્રુવ દ્રવ્યના આશ્રયે નિર્મળ પર્યાયનો ઉત્પાદ થવા માંડ્યો, તે જ ધર્મ છે. પહેલાં, પરનું હું ફેરવું—એમ માનતો ત્યારે પરાશ્રયબુદ્ધિથી વિકારભાવોની જ ઉત્પત્તિ થતી હતી ને પોતાના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયની રક્ષા કરતો ન હતો. તેથી તે અધર્મ હતો.

જ્ઞાયકસ્વભાવની પ્રતીતિ ને મોક્ષની પ્રાપ્તિ

આચાર્ય ભગવાને આ ગાથામાં સત્‌ને ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવયુક્ત બતાવીને અદ્‌ભુત વાત કરી છે. વર્તમાન વર્તમાન સમયના પરિણામની આ વાત છે, કેમ કે આખું દ્રવ્ય વર્તમાન પરિણામમાં

સાથે વર્તી રહ્યું છે. (અહીં પૂ. ગુરુદેવશ્રીનો આશય એમ સમજાવવાનો છે કે પરિણામ અને દ્રવ્ય બંને સાથે જ છે. દ્રવ્ય ક્યારેય પરિણામ વગરનું ન હોય, પરિણામ ક્યારેય દ્રવ્ય વગરના ન હોય. પરિણામ અત્યારે થયા ને દ્રવ્ય ગયા કાળમાં રહી જાય—એમ ન હોય અને દ્રવ્ય છે પણ પરિણામ નથી એમ પણ ન બને. માટે પરિણામ અને દ્રવ્ય બંને વર્તમાનમાં સાથે છે—એમ સમજવું.) દ્રવ્યમાં સ્વકાળે સદાય વર્તમાન પરિણામ થાય છે, જ્યારે જુઓ ત્યારે દ્રવ્ય પોતાના વર્તમાન પરિણામમાં જ વર્તી રહ્યું છે, એવા વર્તમાન વર્તતા દ્રવ્યની પ્રતીત વીતરાગતાનું મૂળ છે.

'પરિણામનો સ્વ-અવસર' કહ્યો ત્યાં પરિણામનું જે વર્તવાપણું તે જ તેનો અવસર છે; અવસર અને પરિણામ એમ બે જુદી ચીજ નથી. જેનો જે અવસર છે તે વખતે તે પરિણામ વર્તે છે, તે પરિણામમાં વર્તતું દ્રવ્ય ઉત્પાદરૂપ છે, તેની પહેલાંના પરિણામમાં દ્રવ્ય વર્તતું નથી તેથી તે વ્યયરૂપ છે અને બધેય સળંગપણાની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય ધ્રુવ છે. એ રીતે દ્રવ્યમાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવરૂપ ત્રિલક્ષણપણું પ્રસિદ્ધિ પામે છે.

જીવ અને અજીવ બધાં દ્રવ્યો અને તેના અનાદિ-અનંત પરિણામો સત્ છે, તે સત્ સ્વયંસિદ્ધ છે, તે સત્નો કોઈ બીજો રચનાર કે પરિણમાવનાર નથી. જેમ કોઈ દ્રવ્ય પોતાનું સ્વરૂપ છોડીને આડું અવળું ન થાય તેમ દ્રવ્યના કોઈ પરિણામ પણ આડાઅવળા ન થાય. દ્રવ્યમાં પોતાના કાળે દરેક પરિણામ ઊપજે છે, પૂર્વના પરિણામ નથી ઊપજતા અને દ્રવ્ય સળંગ ધારાએ રહ્યા કરે છે—આવા ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવસ્વભાવવાળા દ્રવ્યને જાણવાથી, પોતાના જ્ઞાયકસ્વભાવની પ્રતીત થાય છે, ને તે જ્ઞાયકસ્વભાવની સન્મુખતાથી ભગવાન આત્મા સ્વભાવ ધારાએ વહે છે, વિભાવ-

ધારાથી વ્યય પામે છે ને તે પ્રવાહમાં પોતે સળંગપણે ધ્રુવ રહે છે, એ રીતે વીતરાગતા થઈને કેવળજ્ઞાન અને મુક્તિ થાય છે.

અહો! મુક્તિના કારણભૂત આવું લોકોત્તર વસ્તુવિજ્ઞાન સમજાવનાર સંતોને શતશત વંદન હો.

પદાર્થનો પરિણામસ્વભાવ

ભાવાર્થ :—'દરેક દ્રવ્ય સદાય સ્વભાવમાં રહે છે તેથી 'સત્' છે. તે સ્વભાવ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યસ્વરૂપ પરિણામ છે.'' દરેક વસ્તુ ત્રણેકાળે પોતાના સ્વભાવમાં એટલે કે પોતાના પરિણામમાં રહે છે. સોનું, પોતાના કુંડળ, હાર વગેરે પરિણામમાં વર્તે છે, કુંડળ કે હાર વગેરે પરિણામથી જુદું સોનું વર્તતું નથી. તેમ દરેક પદાર્થ પોતાના વર્તમાન વર્તતા પરિણામમાં વર્તે છે. પોતાના પરિણામથી જુદું કોઈ દ્રવ્ય રહેતું નથી. કોઈ પણ પદાર્થ પોતાના પરિણામસ્વભાવને ઓળંગીને પરના પરિણામને સ્પર્શતો નથી; ને પર વસ્તુ તેના પરિણામને ઓળંગીને પોતાને સ્પર્શતી નથી. દરેક વસ્તુ જુદી જુદી પોતપોતાના પરિણામમાં જ રહે છે. આત્મા પોતાના જ્ઞાન કે રાગાદિ પરિણામમાં રહેલો છે, પણ શરીરની અવસ્થામાં આત્મા રહેલો નથી. શરીરની અવસ્થામાં પુદ્‌ગલો રહેલા છે. અને શરીરના અનંત રજકણોમાં પણ ખરેખર તો દરેક રજકણ ભિન્ન ભિન્ન પોતપોતાની અવસ્થામાં રહ્યો છે. આવો વસ્તુસ્વભાવ જોનારને પરમાં ક્યાંય એકત્વબુદ્ધિ થતી નથી ને પર્યાયબુદ્ધિના રાગદ્વેષ થતા નથી.

આત્મા અને દરેક પદાર્થ સમયે સમયે પોતાની નવી અવસ્થાપણે ઊપજે છે, જૂની અવસ્થાપણે વ્યય પામે છે અને સળંગ વસ્તુપણે ધ્રુવ રહે છે. એકેક સમયના પરિણામ ઉત્પાદ-વ્યય-

ધ્રુવસહિત છે, એવા પરિણામ તે સ્વભાવ છે ને વસ્તુ સ્વભાવવાન્ છે. સ્વભાવવાન્—દ્રવ્ય પોતાના પરિણામસ્વભાવમાં રહેલું છે. કોઈ પણ વસ્તુ પોતાનો સ્વભાવ છોડીને બીજાના સ્વભાવમાં વર્તે અથવા તો બીજાના સ્વભાવને કરે—એમ કદી બને નહિ. શરીરની અવસ્થાઓ છે તે પુદ્ગલના પરિણામ છે, તેમાં પુદ્ગલો વર્તે છે, આત્મા તેમાં વર્તતો નથી; છતાં આત્મા તે શરીરની અવસ્થામાં કાંઈ કરે—એમ જેણે માન્યું તેની મિથ્યા માન્યતા છે. જેમ અફીણના કડવાશ વગેરેના ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવપરિણામમાં અફીણ જ રહેલું છે, તેમાં કાંઈ ગોળ રહેલો નથી, અને ગોળના ગળપણ વગેરેના ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવપરિણામમાં ગોળ જ રહેલો છે, તેમાં કાંઈ અફીણ રહેલું નથી. તેમ આત્માના જ્ઞાન વગેરેના ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવપરિણામ સ્વભાવમાં આત્મા જ રહેલો છે, તેમાં કાંઈ ઇન્દ્રિયો કે શરીરાદિ રહેલાં નથી, —માટે તેમનાથી આત્મા જાણતો નથી, અને પુદ્ગલના શરીર વગેરેના ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવપરિણામ સ્વભાવમાં પુદ્ગલો જ રહેલાં છે, તેમાં કાંઈ આત્મા રહેલો નથી, —માટે આત્મા શરીરાદિની ક્રિયાને કરતો નથી. આમ દરેક પદાર્થ પોતપોતાના સ્વભાવમાં રહેલો છે. બસ, આવા પદાર્થના સ્વભાવને જાણવો. તે વીતરાગીવિજ્ઞાન છે, તેમાં જ ધર્મ આવે છે.

દરેક પદાર્થની મર્યાદા—હદ પોતપોતાના સ્વભાવમાં રહેવાની છે, પોતાના સ્વભાવની હદમાંથી બહાર નીકળીને પરમાં કાંઈ કરે એવી કોઈ પદાર્થની તાકાત નથી. —આમ વસ્તુસ્થિતિ હોય તો જ દરેક તત્ત્વ પોતાના સ્વતંત્ર અસ્તિત્વપણે રહી શકે, આ જ વાત અસ્તિ-નાસ્તિરૂપ અનેકાંતથી કહીએ તો, દરેક પદાર્થ પોતાના સ્વચતુષ્ટયથી (દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ ને ભાવથી) અસ્તિરૂપ છે ને પરના ચતુષ્ટયથી તે નાસ્તિરૂપ છે. આ પ્રમાણે દરેક તત્ત્વ ભિન્ન ભિન્ન ટકી રહ્યું છે એમ નક્કી કરતાં, સ્વતત્ત્વને પરતત્ત્વથી જુદું જાણ્યું ને

પોતાના સ્વભાવમાં વર્તતા સ્વભાવવાન્ દ્રવ્યની દૃષ્ટિ થઈ, એ જ સમ્યક્‌રુચિ અને સમ્યગ્જ્ઞાન તથા વીતરાગતાનું કારણ છે.

વસ્તુનો સ્વભાવ જેમ છે તેમ જાણે તે સમ્યગ્જ્ઞાન

જેવી વસ્તુ હોય તેવી જાણવી તે જ સમ્યગ્જ્ઞાન છે. જેમ લૌકિકમાં ગોળને ગોળ જાણે ને અફીણને અફીણ જાણે તો ગોળ અને અફીણનું સાચું જ્ઞાન છે, પણ જો ગોળને અફીણ જાણે કે અફીણને ગોળ જાણે તો તે મિથ્યાજ્ઞાન છે. તેમ જગતના પદાર્થોમાં જડ ચેતન દરેક પદાર્થ સ્વતંત્ર છે, દરેક પદાર્થ પોતે પોતાના ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવસ્વભાવથી ટકેલો છે—એમ જાણવું તે સમ્યગ્જ્ઞાન છે, ને એક પદાર્થમાં પરને લીધે કાંઈ થાય એમ માને તો તે મિથ્યાજ્ઞાન છે, તેણે પદાર્થના સ્વભાવને જેમ છે તેમ જાણ્યો નથી, પણ વિપરીત માન્યો છે.

આત્માનો 'જ્ઞાયક' સ્વભાવ છે ને પદાર્થોનો 'જ્ઞેય' સ્વભાવ છે; પદાર્થોમાં ફેરફાર—આઘુંપાછું થાય એવો તેમનો સ્વભાવ નથી, ને તેમના સ્વભાવમાં કાંઈ ફેરફાર કરે એવો જ્ઞાનનો સ્વભાવ નથી. જેમ આંખ અફીણને અફીણ તરીકે ને ગોળને ગોળ તરીકે દેખે, પણ અફીણને ફેરવીને ગોળ ન બનાવે ને ગોળને ફેરવીને અફીણ ન બનાવે, તેમ જ તે અફીણ પણ પોતાનો સ્વભાવ છોડીને ગોળપણે થાય નહિ. ને ગોળ પોતાનો સ્વભાવ છોડીને અફીણપણે થાય નહિ. તેમ આત્માનો જ્ઞાનસ્વભાવ બધાય સ્વ-પરજ્ઞેયોને જેમ છે તેમ જાણે, પણ ક્યાંય કાંઈ ફેરફાર કરે નહિ. તેમ જ જ્ઞેયો પણ પોતાના સ્વભાવને છોડીને બીજારૂપે થાય નહિ. બસ; જ્ઞાન અને જ્ઞેયના આવા સ્વભાવની પ્રતીત તે વીતરાગી શ્રદ્ધા છે, આવું જ્ઞાન તે વીતરાગીવિજ્ઞાન છે.

સ્વતંત્ર જ્ઞેયોને જેવાં હોય તેવાં જાણવાં તે સમ્યગ્જ્ઞાનની ક્રિયા

છે. જ્ઞાન શું કાર્ય કરે? —કે જાણવાનું કાર્ય કરે. એ સિવાય ક્યાંય ફેરફાર કરવાનું કામ જ્ઞાન ન કરે. દરેક પદાર્થ સ્વયંસિદ્ધ સત્ છે, ને તેનામાં પર્યાયધર્મ છે, તે પર્યાયો ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવસ્વભાવવાળા છે. એટલે પદાર્થમાં સમયે સમયે પર્યાયનાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ થાય છે તેમાં તે પદાર્થ વર્તી રહ્યો છે. આમ સ્વતંત્ર દ્રવ્યસ્વભાવને જાણવો તે સમ્યગ્જ્ઞાન છે. જો એકેક પર્યાયની સ્વતંત્રતા ન જાણે તો તેણે દ્રવ્યની સ્વતંત્રતાને પણ જાણી નથી. કેમ કે ‘સત્’ પોતાના પરિણામમાં વર્તીને ટકેલું છે. જો વસ્તુ પોતાને ટકવા માટે બીજાના પરિણામનો આશ્રય માગે તો તે વસ્તુ જ ‘સત્’ નથી રહેતી. ‘સત્’નો સ્વભાવ પોતાના જ પરિણામમાં વર્તવાનો છે. સત્ પોતે સ્વયં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યાત્મક છે. સત્‌ને પોતાના પરિણામનો ઉત્પાદ જો બીજાથી થતો હોય તો તે પોતે ‘ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવયુક્ત સત્’ જ નથી રહેતું. માટે ઉત્પાદ-ધ્રુવ-વ્યયયુક્ત સત્ છે—એમ માનતાં જ પરિણામની સ્વતંત્રતાનો સ્વીકાર તો આવી જ ગયો. અને પરિણામ પરિણામમાંથી આવતા નથી પણ પરિણામી (દ્રવ્ય)માંથી આવે એટલે તેની દૃષ્ટિ પરિણામી ઉપર ગઈ, તે સ્વદ્રવ્યની સન્મુખ થયો. સ્વદ્રવ્યની સન્મુખતામાં સમ્યક્શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્રની ઉત્પત્તિ થાય છે, તે મોક્ષનું કારણ છે.

પ્રશ્ન :—સોનું અને તાંબું એ બંનેનું મિશ્રણ થતાં તો તેઓ એકબીજામાં ભળી ગયાં ને?

ઉત્તર :—ભાઈ! વસ્તુસ્થિતિ સમજો. સોનું અને તાંબું કદી ભેગાં થતાં જ નથી. સંયોગદૃષ્ટિથી સોનું અને તાંબું ભેગાં થયાં એમ કહેવાય છે, પણ પદાર્થના સ્વભાવની દૃષ્ટિથી તો સોનું અને તાંબુ કદી ભેગાં થયાં જ નથી, કેમ કે જે સોનાના રજકણો છે તેઓ પોતાના સોના—પરિણામમાં જ વર્તે છે ને જે તાંબાના રજકણો છે તેઓ પોતાના તાંબા પરિણામમાં જ વર્તે છે; એક રજકણ બીજા

રજકણના પરિણામમાં વર્તતો નથી. સોનાના બે રજકણોમાંથી પણ તેનો એક રજકણ બીજા રજકણમાં વર્તતો નથી. જો એક પદાર્થ બીજામાં, ને બીજો ત્રીજામાં ભળી જાય તો તો જગતમાં કોઈ સ્વતંત્ર વસ્તુ જ ન રહે. વળી સોનું અને તાંબુ 'મિશ્ર થયા' એમ કહેતાં પણ તે બંનેની ભિન્નતા જ સાબિત થાય છે, કેમ કે 'મિશ્ર' બેનું હોય, એકમાં 'મિશ્ર' ન કહેવાય. માટે મિશ્ર કહેતાં જ પદાર્થોનું ભિન્ન-ભિન્ન હોવાપણું સાબિત થઈ જાય છે.

દરેક વસ્તુ પોતાના સ્વભાવપણે સત્ રહે છે. બીજો ઊંધું માને તો તેથી કાંઈ વસ્તુનો સ્વભાવ ફરી ન જાય. અફીણને કોઈ ગોળ માને તો તેથી કાંઈ અફીણની કડવાશ મટી ન જાય; અફીણને ગોળ માનીને ખાય તો તે કડવું જ લાગે. તેમ તત્ત્વને જેમ છે તેમ સ્વતંત્ર ન માનતાં પરના આધારે ટકેલું માને તો, વસ્તુ તો કાંઈ પરાધીન થઈ જતી નથી પણ, તેણે સત્‌ની વિપરીત માન્યતા કરી તેથી તેનું જ્ઞાન મિથ્યા થાય છે, અને તે મિથ્યાજ્ઞાનના ફળમાં તેને ચોરાશીના અવતાર થાય છે. કોઈ જીવ પુણ્યનો શુભરાગ કરીને એમ માને કે હું ધર્મ કરું છું, તો કાંઈ તેને તે રાગથી ધર્મ ન થાય, પણ તેણે વસ્તુસ્વરૂપને વિપરીત જાણ્યું તેથી તે અજ્ઞાનના ફળમાં તેને ચોરાશીના અવતારમાં રખડવાનું થશે.

પરિણામ તે સ્વભાવ છે અને સ્વભાવવાન્ તે દ્રવ્ય છે, એમ જાણીને સ્વભાવવાન્ દ્રવ્યની રુચિ થતાં જ સમ્યક્ત્વનો ઉત્પાદ, તે જ સમયે મિથ્યાત્વનો વ્યય અને સળંગપણે આત્માની ધ્રુવતા છે.

પરિણામનો કર્તા અન્ય કોઈ નથી.

દરેક વસ્તુ 'સત્' ત્રિકાળ સ્વયંસિદ્ધ છે. જો સત્ ત્રિકાળી ન હોય તો તે અસત્ ઠરે. પણ વસ્તુ કદી અસત્ હોય નહિ. વસ્તુ ત્રિકાળ છે એટલે તેનો કોઈ કર્તા નથી, કેમ કે ત્રિકાળીનો રચનાર

ન હોય. જો રચનાર કહો તો તે પહેલાં વસ્તુ ન હતી એમ ઠરે એટલે વસ્તુનું નિત્યપણું ન રહે. વસ્તુ ત્રિકાળ સત્ છે, અને તે વસ્તુ પરિણામસ્વભાવવાળી છે, ત્રિકાળી દ્રવ્ય જ પોતાના ત્રણેકાળના વર્તમાન-વર્તમાન પરિણામને રચે છે, તે પરિણામો પણ સ્વઅવસરમાં સત્ છે, માટે તે પરિણામનો રચના પણ બીજો કોઈ નથી. જેમ ત્રિકાળી દ્રવ્યનો કર્તા કોઈ બીજો—ઈશ્વર વગેરે—નથી, તેમ તે ત્રિકાળી દ્રવ્યના વર્તમાન પરિણામનો પણ કર્તા કોઈ બીજો (નિમિત્ત, કર્મ કે જીવ વગેરે) નથી. પોતાના એકેક સમયના ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવમાં ટકે છે માટે દ્રવ્ય સત્ છે. જો દ્રવ્ય બીજાનાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવને અવલંબે તો તે પોતે સત્ રહી શકે નહીં. માટે જે જીવ દ્રવ્યને ખરેખર 'સત્' જાણતો હોય તે દ્રવ્યનો કે દ્રવ્યની કોઈ પર્યાયનો કર્તા બીજાને ન માને; દ્રવ્યનો કે દ્રવ્યની કોઈ પર્યાયનો કર્તા બીજાને માને તે જીવે ખરેખર 'સત્'ને જાણ્યું નથી.

અહો, વસ્તુના સત્ સ્વભાવને જાણ્યા વિના બહારના ક્રિયાકાંડના લક્ષે અનંતકાળ ગાળ્યો, પણ વસ્તુનો સ્વભાવ સત્ છે તેને ન જાણ્યો, તેથી જીવ સંસારમાં રખડી રહ્યો છે.

પરિણામમાં વસ્તુ પરિણમે છે, વસ્તુ પરિણામથી જુદી રહેતી નથી. એકેક સમયના પરિણામ વખતે આખી વસ્તુ સાથે વર્તી રહી છે—આમ જાણે તો, ક્ષણિક રાગ જેટલો જ પોતાને ન માનતાં તે વખતે આખી વસ્તુ રાગરહિત પડી છે—તેનો વિશ્વાસ કરે, એટલે રાગની રુચિનું જોર તૂટીને આખી વસ્તુ ઉપર રુચિનું જોર વળ્યું, એટલે કે સમ્યક્‌રુચિ ઉત્પન્ન થઈ. રાગ અને આત્માનું ભેદજ્ઞાન થયું. હું પરમાં નથી વર્તતો, મારા પરિણામમાં પરવસ્તુ નથી વર્તતી, પણ હું મારા પરિણામમાં જ વર્તું છું—આમ પરિણામ અને પરિણામીની સ્વતંત્રતા જાણતાં, રુચિ પરમાં નથી જતી, પરિણામ

ઉપર પણ નથી રહેતી પણ પરિણામી દ્રવ્યમાં ઘૂસી જાય છે, એટલે કે સમ્યક્ રુચિ થાય છે.

'પરિણામમાં વસ્તુ વર્તે છે,' બસ! આમ નક્કી કરવામાં પર્યાયબુદ્ધિ ટળીને વસ્તુદૃષ્ટિ થઈ જાય છે, તેમાં જ વીતરાગતા રહેલી છે. મારી ભવિષ્યની કેવળજ્ઞાન પર્યાયમાં પણ આ દ્રવ્ય જ વર્તશે, —માટે ભવિષ્યની કેવળજ્ઞાન પર્યાયને જોવાનું ન રહ્યું; દ્રવ્યની સન્મુખતામાં અલ્પકાળે કેવળજ્ઞાન થયા વિના રહે નહિ.

પરિણામીના પરિણામ છે ને તે સત્ છે.

અહો, હું મારા પરિણામસ્વભાવમાં છું. પરિણામ તે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવસ્વરૂપ છે, તેમાં જ આત્મદ્રવ્ય વર્તે છે—આમ સ્વવસ્તુની દૃષ્ટિ થતાં પરથી લાભ-નુકશાન માનવાનો મિથ્યાભાવ ન રહ્યો; ત્યાં સમ્યગ્જ્ઞાન પર્યાયપણે ઉત્પાદ છે, મિથ્યાજ્ઞાનપર્યાયપણે વ્યય છે ને જ્ઞાનમાં સળંગ પરિણામોપણે ધ્રુવતા છે. —એ રીતે આમાં ધર્મ આવે છે.

'પરિણામીના પરિણામ છે'—એમ ન માનતાં જેણે પરને લઈને પરિણામ માન્યા તેણે પરિણામીને દૃષ્ટિમાં ન લીધો, પણ પોતાના પરિણામ પર કરે એમ માન્યું એટલે સ્વ-પરને એક માન્યા, તેથી તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. પરિણામ પરિણામીના છે—એમ પરિણામ અને પરિણામીની સ્વતંત્રતાની રુચિમાં સ્વદ્રવ્યની સમ્યક્રુચિ ઉત્પન્ન થઈને મિથ્યારુચિનો નાશ થઈ જાય છે.

જુઓ, આ વસ્તુસ્થિતિનું વર્ણન છે. જૈનદર્શન કોઈ વાડો કે કલ્પના નથી પણ વસ્તુઓ જેવા સ્વભાવે છે તેવી સર્વજ્ઞ ભગવાને જોઈ છે, ને તે જ જૈનદર્શનમાં કહી છે. જૈનદર્શન કહો કે વસ્તુનો સ્વભાવ કહો—તેનું જ્ઞાન કર તો તારું જ્ઞાન સાચું થશે ને ભવનું પરિભ્રમણ ટળશે. જો વસ્તુના સ્વભાવને વિપરીત માનીશ તો અસત્

વસ્તુની માન્યતાથી તારું જ્ઞાન મિથ્યા થશે અને તારું જ્ઞાન પરિભ્રમણ મટશે નહિ; કેમ કે મિથ્યાત્વને જ સૌથી મોટું પાપ ગણવામાં આવ્યું છે, તે જ અનંત સંસારનું મૂળ છે.

ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવયુક્ત પરિણામ છે તે સ્વભાવ છે, અને સ્વભાવ છે તે સ્વભાવવાન્‌ને લીધે છે. —આમ સ્વભાવ અને સ્વભાવવાન્‌ને દૃષ્ટિમાં લેતાં ક્યાંય પરનાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવને હું કરું કે મારા ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવને પર કરે એ વાત રહેતી નથી, એટલે પોત પોતાના સ્વભાવવાન્ તરફ વળીને જ્ઞાન થઈ જાય છે, તેમાં જ ધર્મ આવી ગયો. લોકોએ બહારમાં ધર્મ માન્યો છે, પણ વસ્તુસ્થિતિ અંતરની છે. લોકોએ માનેલા ધર્મમાં અને વસ્તુસ્થિતિમાં આથમણો—ઉગમણો ફેર છે.

'વસ્તુ' તેને કહેવાય જે પોતાના ગુણ—પર્યાયમાં વસે, પોતાના ગુણ-પર્યાયથી બહાર વસ્તુ કાંઈ ન કરે, ને વસ્તુના ગુણ-પર્યાયને બીજો ન કરે. આવા ભિન્ન ભિન્ન તત્ત્વાર્થનું શ્રદ્ધાન તે સમ્યગ્દર્શન છે. પહેલાં સમ્યગ્દર્શન થાય પછી શ્રાવકનાં અને મુનિનાં વ્રત વગેરે હોય. સમ્યગ્દર્શન વગર વ્રતાદિ માને તે તો 'છાર પર લીંપણું' જાણો. આત્માની પ્રતીત થયા વગર ક્યાં રહીને વ્રતાદિ કરશે?

જ્ઞાન સત્ છે તેમ જ્ઞેય પણ સત્ છે.

જેમ ગાડા નીચે ચાલતું કૂતરું જાણે કે મારે લઈને ગાડું ચાલે છે, પણ ગાડાના પરિણામમાં તેના દરેક પરમાણુ વર્તી રહ્યાં છે, ને કૂતરાના રાગાદિ પરિણામમાં કૂતરું છે, ગાડું અને કૂતરું કોઈ એકબીજાના પરિણામમાં વર્તતા નથી. છતાં કૂતરું મફતનું માને છે કે 'મારાથી ગાડું ચાલે છે.' તેમ પર વસ્તુના પરિણામ સ્વયં તેનાથી થાય છે, તેને દેખીને અજ્ઞાની જીવ મફતનો એમ માને છે કે પરના પરિણામ મારાથી થાય. પણ તેમ થતું નથી. દરેક તત્ત્વના પરિણામ

સત્ છે, તેમાં બીજો શું કરે? આવો સ્વતંત્ર વસ્તુનો સ્વભાવ છે, તે જ સર્વજ્ઞ ભગવાને જ્ઞાનમાં જોયો છે. કાંઈ ભગવાને જોયો માટે તેવો વસ્તુનો સ્વભાવ છે—એમ નથી, તેમ જ તેવો વસ્તુનો સ્વભાવ છે માટે ભગવાનને તેનું જ્ઞાન થયું—એમ પણ નથી. જ્ઞેય વસ્તુનો સ્વભાવ સત્ છે, ને જ્ઞાન પણ સત્ છે. પ્રથમ આવા સત્ સ્વભાવને સમજો. જે આવા સ્વભાવને સમજે તેણે જ વસ્તુને વસ્તુગતે ઓળખી કહેવાય.

કર્મ—પરિણામમાં પુદ્ગલો વર્તે છે, ને આત્માના પરિણામમાં આત્મા વર્તે છે; કોઈ એકબીજાના પરિણામમાં વર્તતા નથી, એટલે કર્મો આત્માને રખડાવતાં નથી. પોતાના સ્વતંત્ર પરિણામને ન જાણતાં, કર્મ મને રખડાવે એમ માન્યું છે તે ઊંધી માન્યતાથી જ જીવ રખડી રહ્યો છે, પણ કર્મે તેને રખડાવ્યો નથી; તે રખડવાના પરિણામમાં આત્મા વર્તી રહ્યો છે. સમયે સમયે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ થવાનો દરેક વસ્તુનો સ્વભાવ છે—એ સમજે તો પરિણામી દ્રવ્ય ઉપર દૃષ્ટિ જાય છે, અને દ્રવ્યદૃષ્ટિમાં સમ્યક્ત્વ ને વીતરાગતાનો ઉત્પાદ થાય છે, તે ધર્મ છે.

જો દ્રવ્યના એક સમયનું સત્ બીજાથી થાય તો તે દ્રવ્યનું વર્તમાન સત્પણું નથી રહેતું; અને વર્તમાન સત્નો નાશ થતાં ત્રિકાળી સત્નો પણ નાશ થઈ જાય છે, અર્થાત્ વર્તમાન પરિણામને સ્વતંત્ર સત્ માન્યા વિના ત્રિકાળી દ્રવ્યનું સત્પણું સાબિત થતું નથી; માટે દ્રવ્યનું વર્તમાન બીજાથી (—નિમિત્તથી) થાય—એ માન્યતામાં મિથ્યાત્વ થાય છે, તેમાં સત્નો સ્વીકાર આવતો નથી. સત્નો તો નાશ થતો નથી, પણ જેણે સત્ને ઊંધું માન્યું તેની માન્યતામાં સત્નો અભાવ થાય છે. ત્રિકાળી સત્ સ્વતંત્ર, કોઈના કર્યા વગરનું છે તેમ જ એકેક સમયનું વર્તમાન સત્ પણ સ્વતંત્ર, કોઈના કર્યા વગરનું છે. —આવા સ્વતંત્ર સત્ને ઊંધું—પરાધીન માનવું તે મિથ્યાત્વ છે, તે

જ મોટો અધર્મ છે. લોકો કાળાબજાર વગેરેમાં તો અધર્મ માને છે પણ ઊંધી માન્યતાથી આખા વસ્તુસ્વરૂપને હણી નાખે છે તે ઊંધી માન્યતાના પાપની ખબર નથી. મિથ્યાત્વ તે તો ધર્મનો મોટો કાળોબજાર છે, તે કાળાબજારથી ચોરાસીના અવતારની જેલ છે. સત્‌ને જેમ છે તેમ માને તો મિથ્યાત્વરૂપ કાળાબજારનું મોટું પાપ ટળે ને સાચો ધર્મ થાય માટે સર્વજ્ઞદેવે કહેલા વસ્તુસ્વભાવને બરાબર સમજવો જોઈએ.

卐

અહો ! વીતરાગી તાત્પર્ય

દરેક દ્રવ્ય સદાય સ્વભાવમાં રહે છે તેથી તે 'સત્‌' છે. વસ્તુ પોતાના પરિણામમાં વર્તમાન રહેતી હોય તો 'સત્‌' રહે ને? જો વર્તમાન પરિણામમાં ન રહેતી હોય તો વસ્તુ 'સત્‌' કઈ રીતે રહે? ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવવાળો પરિણામ તે વસ્તુનો સ્વભાવ છે, ને તે વર્તમાન પરિણામમાં વસ્તુ સદાય વર્તી રહી છે, તેથી તે સત્‌ છે.

આત્માનું ક્ષેત્ર અસંખ્યપ્રદેશી એક છે, ને તે ક્ષેત્રને નાનામાં નાનો અંશ તે પ્રદેશ છે. તેમ આખા દ્રવ્યની પ્રવાહ ધારા એક છે, ને તે પ્રવાહધારાનો નાનામાં નાનો અંશ તે પરિણામ છે.

ક્ષેત્ર અપેક્ષાએ દ્રવ્યનો સૂક્ષ્મ અંશ તે પ્રદેશ છે.

કાળ અપેક્ષાએ દ્રવ્યનો સૂક્ષ્મ અંશ તે પરિણામ છે.

આ તો જ્ઞાયકસ્વભાવની દૃષ્ટિ કરાવવા માટે વર્ણન છે. પરિણામ પરિણામીમાંથી આવે છે, —એવા પરિણામી દ્રવ્યની દૃષ્ટિ કર તો તે પરિણામીના આશ્રયે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર પરિણામ ઊપજે. ટકે અને વધીને પૂર્ણ થાય.

એકેક પરિણામ પોતાના સ્વકાળમાં ઊપજે છે, પૂર્વ પરિણામથી વ્યયરૂપ છે ને સળંગ પ્રવાહમાં તે ધ્રુવ છે. કેવળજ્ઞાન પરિણામ પોતાના સ્વરૂપ અપેક્ષાએ સ્વકાળે ઉત્પાદરૂપ છે, પૂર્વની અલ્પજ્ઞ પર્યાય અપેક્ષાએ તે વ્યયરૂપ છે. ને દ્રવ્યના સળંગ પ્રવાહમાં તો તે કેવળજ્ઞાન—પરિણામ ધ્રુવ છે એ રીતે બધાય પરિણામો પોતપોતાના વર્તમાન કાળમાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવવાળા છે, ને તે તે વર્તમાન પરિણામમાં વસ્તુ વર્તી રહી છે, એટલે કે વસ્તુ વર્તમાનમાં જ પૂરી છે, એવી વસ્તુની દૃષ્ટિ કર તો તેના આશ્રયે ધર્મ થાય છે. જ્ઞાની કેવળજ્ઞાન—પર્યાયના કાળને ગોતતા નથી (અર્થાત્ તેના ઉપર દૃષ્ટિ કરતા નથી) કેમ કે તે પર્યાય અત્યારે તો સત્ નથી પણ ભવિષ્યમાં તેના સ્વકાળે તે સત્ છે, માટે જ્ઞાની તો વર્તમાનમાં સત્ એવા ધ્રુવદ્રવ્યને જ ગોતે છે (—ધ્રુવ ઉપર દૃષ્ટિ કરે છે.) આ અપેક્ષાએ નિયમસારમાં ઉદય-ઉપશમ-ક્ષાયોપશમ ને ક્ષાયક એ ચારે ભાવોને વિભાવભાવ કહ્યા છે. જે પર્યાય વર્તમાન ઉત્પાદપણે વર્તે છે તે તો અંશ છે; કેવળજ્ઞાન-પર્યાય પણ અંશ છે, —તે વર્તમાન પ્રગટ નથી અને ભવિષ્યમાં પ્રગટ થશે એમ પરિણામના કાળ ઉપર જોવાનું નથી રહેતું પણ વર્તમાન પરિણામ વખતે ધ્રુવપણે આખું દ્રવ્ય વર્તી રહ્યું છે તે દ્રવ્યની પ્રતીત કરવાનું આમાં આવે છે, દ્રવ્યની દૃષ્ટિ થતાં વીતરાગતા થાય છે. શાસ્ત્રોનું તાત્પર્ય વીતરાગતા છે. વીતરાગતાને તાત્પર્ય કહેતાં સ્વભાવની દૃષ્ટિ કરવી એ જ તાત્પર્ય છે—એમ આવ્યું. કેમ કે વીતરાગતા તો સ્વભાવની દૃષ્ટિથી જ થાય છે. અંતરમાં દ્રવ્યસ્વભાવ ઉપર લક્ષ રહેતાં વીતરાગતા થઈ જાય છે; આથી ધ્રુવદ્રવ્યસ્વભાવની દૃષ્ટિ તે જ સર્વસ્વ કાર્યકર થઈ. પર્યાયને ગોતવાનું ન રહ્યું એટલે કે પર્યાયની દૃષ્ટિ ન રહી. ધ્રુવસ્વભાવની દૃષ્ટિ રાખીને પર્યાયનો જ્ઞાતા રહ્યો, તેમાં વીતરાગતા થતી જાય છે.

ધ્રુવના આશ્રયે વીતરાગતા પ્રગટે છે.

વીતરાગતા થાય તે તાત્પર્ય છે, પણ તે વીતરાગતા કેમ થાય? વીતરાગપર્યાયને શોધતાં (એટલે કે તે પર્યાયની સામે જોતાં) વીતરાગતા નથી થતી પણ ધ્રુવતત્ત્વના આશ્રયે રહેતાં પર્યાયમાં વીતરાગતારૂપ તાત્પર્ય થઈ જાય છે. એ રીતે, દ્રવ્ય ઉપર દૃષ્ટિ થવી તેમાં જ તાત્પર્ય આવી જાય છે. એટલે શાસ્ત્રનું તાત્પર્ય વીતરાગતા છે એમ કહો, કે શાસ્ત્રનું તાત્પર્ય સ્વભાવદૃષ્ટિ છે—એમ કહો, બંને એક જ છે. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ કહ્યું છે—

'જિનપદ નિજપદ એકતા, ભેદભાવ નહિ કાંઈ, લક્ષ થવાને તેહનો કહ્યાં શાસ્ત્ર સુખદાઈ.'

જેવો ભગવાનનો આત્મા, તેવો જ પોતાનો આત્મા, તેના સ્વભાવમાં કાંઈ ભેદ નથી. એવા સ્વભાવનું લક્ષ કરવું તે જ શાસ્ત્રનો સાર છે.

અહીં પરિણામોના ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવની વાત ચાલે છે, તેમાંથી વીતરાગી તાત્પર્ય કઈ રીતે નીકળે છે તે બતાવ્યું. પરિણામોનું ધ્રુવપણું તો સળંગ પ્રવાહ અપેક્ષાએ છે. હવે પરિણામોનો પ્રવાહક્રમ એક સાથે તો વર્તતો નથી, એટલે પરિણામોનું ધ્રુવપણું નક્કી કરવા જતાં ધ્રુવસ્વભાવ ઉપર જ દૃષ્ટિ જાય છે. ધ્રુવસ્વભાવની દૃષ્ટિ વગર પરિણામના ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ નક્કી ન થઈ શકે. પરિણામને ધ્રુવ ક્યારે કહ્યો?—કે પરિણામોના આખા પ્રવાહની અપેક્ષાએ તેને ધ્રુવ કહ્યો; આખો પ્રવાહ એક સમયમાં પ્રગટી જતો નથી એટલે પરિણામની ધ્રુવતા નક્કી કરવા જનારની દૃષ્ટિ એકેક પરિણામ ઉપરથી ખસીને ધ્રુવદ્રવ્ય ઉપર ગઈ. પરિણામ ઉપરથી દૃષ્ટિથી (પર્યાયદૃષ્ટિથી) પરિણામની ધ્રુવતા નક્કી નહિ થાય. પરિણામોનો સળંગ પ્રવાહ કાંઈ એક જ પરિણામમાં તો વર્તતો નથી, એટલે

સળંગની—ત્રિકાળી દ્રવ્યની—ધ્રુવસ્વભાવની દૃષ્ટિ થયા વગર પરિણામના ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ પણ ખ્યાલમાં આવે તેમ નથી.

વસ્તુ એક સમયમાં પૂરી છે; તેના પરિણામમાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવપણું છે. તે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવપણું નક્કી કરતાં દ્રવ્ય ઉપર જ દૃષ્ટિ જાય છે. વર્તમાન પરિણામથી ઉત્પાદ છે, પૂર્વ પરિણામથી વ્યય છે, ને ધ્રુવ તો સળંગ પ્રવાહ અપેક્ષાએ છે. એટલે સળંગ પ્રવાહની દૃષ્ટિમાં જ ધ્રુવસ્વભાવ ઉપર દૃષ્ટિ ગઈ, અને ત્યારે જ પરિણામના ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ નક્કી થયા.

આમાં પુરુષાર્થ ક્યાં કામ કરે છે? —કે આમ નક્કી કર્યું ત્યાં પુરુષાર્થ દ્રવ્યસન્મુખ જ કામ કરવા માંડ્યો; ને વીતરાગતા થવા માંડી. પરિણામ તેના સ્વકાળમાં થાય છે, તે તો થયા જ કરે છે, પણ તેમ નક્કી કરનારની દૃષ્ટિ ધ્રુવ ઉપર પડી છે, દ્રવ્યદૃષ્ટિ થયા વગર આ વાત બેસે તેવી નથી.

આ જ્ઞેયઅધિકારમાં એકલા પરપ્રકાશકની વાત નથી, પણ સ્વસન્મુખ સ્વપ્રકાશસહિત પરપ્રકાશકની વાત છે. જ્યાં પોતાના ધ્રુવસ્વભાવની સન્મુખતાથી સ્વપ્રકાશક થયો ત્યાં આખા જગતના બધા પદાર્થો પણ આવા જ છે એવું પરપ્રકાશપણું પણ જ્ઞાનમાં ખીલી જ જાય છે, દ્રવ્ય પણ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યાત્મક છે. તે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ ક્યારે નક્કી થાય? જ્ઞાયક ચૈતન્ય દ્રવ્યની યથાર્થ રુચિ અને તે તરફ વલણ થતાં બધું નક્કી થઈ જાય છે. જેમ સ્વના જ્ઞાનસહિત જ પરનું સાચું જ્ઞાન થાય છે, તેમ ધ્રુવની દૃષ્ટિથી જ ઉત્પાદ-વ્યયનું સાચું જ્ઞાન થાય છે.

વસ્તુસ્વરૂપ એવું છે કે ક્યાંય પર ઉપર તો જોવાનું નથી, ને પોતાની એકલી પર્યાય સામે પણ જોવાનું નથી; વિકલ્પ ટાળીને નિર્વિકલ્પતા કરું—એવા લક્ષે નિર્વિકલ્પતા થતી નથી પણ ધ્રુવના લક્ષે

નિર્વિકલ્પતા થઈ જાય છે. એટલે પર્યાયના ઉત્પાદ-વ્યયની સામે પણ જોવાનું નથી. પર્યાયોનો પ્રવાહક્રમમાં દ્રવ્ય વર્તી રહ્યું છે, કઈ પર્યાય વખતે આખું દ્રવ્ય નથી? —જ્યારે જુઓ ત્યારે દ્રવ્ય આખેઆખું વર્તમાનમાં છે; એવા દ્રવ્યની સન્મુખતા થતાં પ્રવાહક્રમ નક્કી થાય છે. પછી તે પ્રવાહનો ક્રમ ફેરવવાની બુદ્ધિ રહેતી નથી પણ જ્ઞાતાપણાનો જ અભિપ્રાય રહે છે. ત્યાં તે પ્રવાહક્રમ એમ ને એમ રહી જાય છે ને દ્રવ્યદૃષ્ટિ થઈ જાય છે. તે દ્રવ્યદૃષ્ટિમાં ક્રમે ક્રમે વીતરાગી પરિણામોનો જ પ્રવાહ ઊગ્યા કરશે. આવો આ *૯૯*મી ગાથાનો સાર છે.

અહો! અપાર વસ્તુ છે, કેવળજ્ઞાનનો ખજાનો ભર્યો છે. તેમાંથી જેટલું રહસ્ય કાઢો તેટલું નીકળે તેમ છે. અંદર ડોકિયું કરે તો પાર આવે તેવું છે.

卐

બધેયથી લક્ષ હઠાવી માત્ર ધ્રુવ ઉપર જ લક્ષ કરવાનું છે.

અહો! આચાર્ય ભગવંતોએ અમૃતનાં ઢાંકણાં ખોલી નાખ્યાં છે, —અમૃતનો પ્રવાહ રેલાવ્યો છે.

(૧) સામાન્યમાંથી વિશેષ થાય છે એમ કહો,

(૨) વસ્તુ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવયુક્ત છે એમ કહો, કે

(૩) દ્રવ્યમાંથી ક્રમબદ્ધ પર્યાયની પ્રવાહધારા વહે છે એમ કહો, —એનો નિર્ણય કરવામાં ધ્રુવસ્વભાવ ઉપર જ દૃષ્ટિ જાય છે. ધ્રુવસ્વભાવની રુચિમાં જ સમ્યક્ત્વ અને વીતરાગતા થાય છે. આ તો અંતર્રુચિની ને અંતર્દૃષ્ટિની ચીજ છે, માત્ર શાસ્ત્રની પંડિતાઈની આ ચીજ નથી.

આ, વસ્તુના સમય સમયના પરિણામમાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ

સૂક્ષ્મ વાત છે. કુંભાર ઘડો ન કરે ને કર્મો જીવને વિકાર ન કરાવે–એ તો ઠીક, પણ આ તો તેનાથી પણ સૂક્ષ્મ વાત છે. સર્વજ્ઞતામાં જણાયેલો વસ્તુસ્વભાવનો એકદમ સૂક્ષ્મ નિયમ અહીં બતાવી દીધો છે. માટી પોતે પિંડ દશાનો નાશ થઈને ઘડા દશાપણે ઊપજે છે ને માટીપણાના પ્રવાહ અપેક્ષાએ તે ધ્રુવ છે, તેમ બધાય પદાર્થો ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવસ્વભાવવાળાં છે.—આવો ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવસ્વભાવ સમજતાં પોતાને પર સામે જોવાનું રહેતું નથી; કેમ કે પરના ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવને પોતે કરતો નથી ને પોતાના ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ પરથી થતા નથી, તેથી પોતાના ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવને માટે ક્યાંય પર સામે જોવાનું નથી રહેતું પણ પોતાની સામે જ જોવાનું રહે છે. હવે પોતે પોતાના પરિણામને જોવા જતાં જ્ઞાન અંતરમાં પરિણામી સ્વભાવ તરફ વળે છે, ને તે પરિણામીના આધારે વીતરાગી પરિણામનો પ્રવાહ નીકળ્યા કરે છે. એ રીતે, ધ્રુવના આશ્રયે વીતરાગી પરિણામનો પ્રવાહ નીકળ્યા કરે–તેની આ વાત છે.

'આત્મા બીજાનું કાંઈ કરી શકતો નથી' એમ કહેતાં જ બીજા કોઈ સામે જોવાનું રહેતું નથી, પણ પોતાની સામે જોવાનું આવે છે. પોતામાં, પોતાના પરિણામ પોતાથી થાય છે–એમ નક્કી કરતાં અંદરમાં જ્યાંથી પરિણામની ધારા વહે છે. એવા ધ્રુવ દ્રવ્ય સામે જોવાનું રહ્યું. ને ધ્રુવ સામે જોતાં જ (ધ્રુવસ્વભાવની દૃષ્ટિ થતાં જ) સમ્યક્ પર્યાયનો ઉત્પાદ થાય છે. જો ધ્રુવ સામે ન જુએ તો પર્યાયદૃષ્ટિમાં મિથ્યા પર્યાયનો ઉત્પાદ થાય છે. માટે વસ્તુના આવા ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ સ્વભાવને સમજતાં ધ્રુવ સ્વભાવની દૃષ્ટિથી સમ્યક્ વીતરાગી પર્યાયોનો ઉત્પાદ થાય–તે જ સર્વનું તાત્પર્ય છે.

卐

अथोत्पादव्ययध्रौव्याणां परस्पराविनाभावं दृढयति—

ण भवो भंगविहीणो भंगो वा णत्थि संभवविहीणो।
उप्पादो वि य भंगो ण विणा धोव्वेण अत्थेण।।१००।।

न भवो भङ्गविहीनो भङ्गो वा नास्ति संभवविहीनः।
उत्पादोऽपि च भङ्गो न विना ध्रौव्येणार्थेन।।१००।।

न खलु सर्गः संहारमन्तरेण, न संहारो वा सर्गमन्तरेण, न सृष्टिसंहारौ स्थितिमन्तरेण, न स्थितिः सर्गसंहारमन्तरेण। य एव हि सर्गः

હવે ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્યનો પરસ્પર [1]અવિનાભાવ દૃઢ કરે છે :—

ઉત્પાદ ભંગ વિના નહીં, સંહાર સર્ગ વિના નહીં;
ઉત્પાદ તેમ જ ભંગ, ધ્રૌવ્ય-પદાર્થ વિણ વર્તે નહીં. ૧૦૦.

અન્વયાર્થ :—[भवः] ઉત્પાદ [भङ्गविहीनः] [2]ભંગ વિનાનો [न] હોતો નથી [वा] અને [भङ्गः] ભંગ [संभवविहीनः] ઉત્પાદ વિનાનો [नास्ति] હોતો નથી; [उत्पादः] ઉત્પાદ [अपि च] તેમ જ [भङ्गः] ભંગ [ध्रौव्येण अर्थेन विना] ધ્રૌવ્ય પદાર્થ વિના [न] હોતા નથી.

ટીકા :—ખરેખર [3]સર્ગ [4]સંહાર વિના હોતો નથી અને

---

૧. અવિનાભાવ = એક વિના બીજાનું નહીં હોવું તે; એકબીજા વિના હોઈ જ ન શકે એવો ભાવ.

૨. ભંગ = વ્યય; નાશ.

૩. સર્ગ = ઉત્પાદ; ઉત્પત્તિ.

૪. સંહાર = વ્યય; નાશ.

स एव संहारः, य एव संहारः स एव सर्गः, यावेव सर्गसंहारौ सैव स्थितिः, यैव स्थितिस्तावेव सर्गसंहाराविति। तथाहि—य एव कुम्भस्य सर्गः स एव मृत्पिण्डस्य संहारः, भावस्य भावान्तराभावस्वभावेनावभासनात्। य एव च मृत्पिण्डस्य संहारः स एव कुम्भस्य सर्गः, अभावस्य भावान्तरभावस्वभावेनावभासनात्। यौ च कुम्भपिण्डयोः सर्गसंहारौ सैव मृत्तिकायाः स्थितिः, व्यतिरेकाणामन्वयानतिक्रमणात्। यैव च मृत्तिकायाः स्थितिस्तावेव कुम्भपिण्डयोः सर्गसंहारौ, व्यतिरेक-

સંહાર સર્ગ વિના હોતો નથી; [1]સૃષ્ટિ અને સંહાર [2]સ્થિતિ વિના હોતાં નથી, સ્થિતિ સર્ગ અને સંહાર વિના હોતી નથી.

જે સર્ગ છે તે જ સંહાર છે, જે સંહાર છે તે જ સર્ગ છે; જે સર્ગ ને સંહાર છે તે જ સ્થિતિ છે, જે સ્થિતિ છે તે જ સર્ગ ને સંહાર છે. તે આ પ્રમાણે : જે કુંભનો સર્ગ છે તે જ [3]મૃત્તિકાપિંડનો સંહાર છે, કારણ કે ભાવનું ભાવાન્તરના અભાવસ્વભાવે અવભાસન છે (અર્થાત્ ભાવ અન્યભાવના અભાવરૂપ સ્વભાવે પ્રકાશે છે–દેખાય છે). વળી જે મૃત્તિકાપિંડનો સંહાર છે તે જ કુંભનો સર્ગ છે, કારણ કે અભાવનું ભાવાન્તરના ભાવસ્વભાવે અવભાસન છે (અર્થાત્ નાશ અન્યભાવના ઉત્પાદરૂપ સ્વભાવે પ્રકાશે છે). વળી જે કુંભનો સર્ગ અને પિંડનો સંહાર છે તે જ મૃત્તિકાની સ્થિતિ છે, કારણ કે [4]વ્યતિરેકો અન્વયને અતિક્રમતા (ઓળંગતા, છોડતા) નથી. વળી જે મૃત્તિકાની સ્થિતિ છે તે જ કુંભનો સર્ગ અને પિંડનો સંહાર છે, કારણ કે

૧. સૃષ્ટિ = ઉત્પત્તિ.

૨. સ્થિતિ = ટકવું તે; ધ્રુવ રહેવું તે; ધ્રૌવ્ય.

૩. મૃત્તિકાપિંડ = માટીનો પિંડ; માટીનો પિંડો.

૪. વ્યતિરેક = ભેદ; એકનું બીજારૂપ નહિ હોવું તે; 'આ તે નથી' એવા જ્ઞાનના નિમિત્તભૂત ભિન્નરૂપપણું.

मुखेनैवान्वयस्य प्रकाशनात्। यदि पुनर्नेदमेवमिष्येत तदान्यः सर्गोऽन्यः संहारः अन्या स्थितिरित्यायाति। तथा सति हि केवलं सर्गं मृगयमाणस्य कुम्भस्योत्पादनकारणाभावादभवनिरेव भवेत्, असदुत्पाद एव वा। तत्र कुम्भस्याभवनौ सर्वेषामेव भावानामभवनिरेव भवेत्; असदुत्पादे वा व्योमप्रसवादीनामप्युत्पादः स्यात्। तथा केवलं संहारमारभमाणस्य मृत्पिण्डस्य संहारकारणाभावादसंहरणिरेव भवेत्, सदुच्छेद एव वा। तत्र मृत्पिण्डस्यासंहरणौ सर्वेषामेव भावानामसंहरणिरेव भवेत्; सदुच्छेदे वा

વ્યતિરેકો દ્વારા જ [૧]અન્વય પ્રકાશે છે.

અને જો આમ જ (–ઉપર સમજાવ્યું તેમ જ) ન માનવામાં આવે તો 'અન્ય સર્ગ છે, અન્ય સંહાર છે, અન્ય સ્થિતિ છે' એવું આવે છે (અર્થાત્ ત્રણે જુદાં છે એવું માનવાનો પ્રસંગ આવે છે). એમ થતાં (શા દોષો આવે તે સમજાવવામાં આવે છે):

કેવળ સર્ગ શોધનાર કુંભની (–વ્યય અને ધ્રૌવ્યથી જુદો એકલો ઉત્પાદ કરવા જનાર ઘડાની), [૨]ઉત્પાદનકારણના અભાવને લીધે, ઉત્પત્તિ જ ન થાય; અથવા તો અસત્‌નો જ ઉત્પાદ થાય. ત્યાં, (૧) જો કુંભની ઉત્પત્તિ ન થાય તો બધાય ભાવોની ઉત્પત્તિ જ ન થાય (અર્થાત્ જેમ કુંભની ઉત્પત્તિ ન થાય તેમ વિશ્વના કોઈ પણ દ્રવ્યમાં કોઈ પણ ભાવનો ઉત્પાદ જ ન થાય એ દોષ આવે); અથવા (૨) જો અસત્‌નો ઉત્પાદ થાય તો [૩]વ્યોમપુષ્પ વગેરેનો પણ ઉત્પાદ થાય (અર્થાત્ શૂન્યમાંથી પણ પદાર્થો ઉત્પન્ન થવા માંડે એ દોષ આવે).

વળી કેવળ સંહાર આરંભનાર મૃત્તિકાપિંડનો (–ઉત્પાદ અને

---

૧. અન્વય = એકરૂપતા; સદ્દશતા; 'આ તે જ છે' એવા જ્ઞાનના કારણભૂત એકરૂપપણું.

૨. ઉત્પાદનકારણ = ઉત્પત્તિનું કારણ

૩. વ્યોમપુષ્પ = આકાશનાં ફૂલ

संविदादीनामप्युच्छेदः स्यात्। तथा केवलां स्थितिमुपगच्छन्त्या मृत्तिकाया व्यतिरेकाक्रान्तस्थित्यन्वयाभावादस्थानिरेव भवेत्, क्षणिकनित्यत्वमेव वा। तत्र मृत्तिकाया अस्थानौ सर्वेषामेव भावानामस्थानिरेव भवेत्; क्षणिक-नित्यत्वे वा चित्तक्षणानामपि नित्यत्वं स्यात्। तत उत्तरोत्तरव्यतिरेकाणां

ધ્રૌવ્ય રહિત એકલો વ્યય કરવા જનાર મૃત્તિકાપિંડનો), [1]સંહારકારણના અભાવને લીધે, સંહાર જ ન થાય; અથવા તો સત્‌નો જ ઉચ્છેદ થાય. ત્યાં, (૧) જો મૃતિકાપિંડનો સંહાર ન થાય તો બધાય ભાવોનો સંહાર જ ન થાય (અર્થાત્ જેમ મૃત્તિકાપિંડનો વ્યય ન થાય તેમ વિશ્વના કોઈ પણ દ્રવ્યમાં કોઈ પણ ભાવનો વ્યય જ ન થાય એ દોષ આવે); અથવા (૨) જો સત્‌નો ઉચ્છેદ થાય તો ચૈતન્ય વગેરેનો પણ ઉચ્છેદ થાય (અર્થાત્ સર્વ દ્રવ્યોનો સમૂળગો વિનાશ થાય એ દોષ આવે).

વળી [2]કેવળ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા જનારી મૃત્તિકાની, વ્યતિરેકો સહિત સ્થિતિનો—અન્વયનો—તેને અભાવ થવાને લીધે, સ્થિતિ જ ન થાય; અથવા તો ક્ષણિકનું જ નિત્યપણું થાય. ત્યાં, (૧) જો મૃત્તિકાની સ્થિતિ ન થાય તો બધાય ભાવોની સ્થિતિ જ ન થાય (અર્થાત્ જો માટી ધ્રુવ ન રહે—ન ટકે, તો માટીની જેમ વિશ્વનું કોઈ પણ દ્રવ્ય ધ્રુવ જ ન રહે—ટકે જ નહિ એ દોષ આવે); અથવા (૨) જો ક્ષણિકનું નિત્યપણું થાય તો ચિત્તના ક્ષણિક ભાવોનું પણ

---

૧. સંહારકારણ = સંહારનું કારણ

૨. કેવળ સ્થિતિ = (ઉત્પાદ અને વ્યય વિનાનું) એકલું ધ્રુવપણું; એકલું ટકવાપણું; એકલું અવસ્થાન. [અન્વય વ્યતિરેકો સહિત જ હોય છે તેથી ધ્રૌવ્ય ઉત્પાદવ્યયસહિત જ હોય, એકલું હોઈ શકે નહિ. જેમ ઉત્પાદ (અથવા વ્યય) દ્રવ્યનો અંશ છે–સમગ્ર દ્રવ્ય નથી, તેમ ધ્રૌવ્ય પણ દ્રવ્યનો અંશ છે–સમગ્ર દ્રવ્ય નથી.]

सर्गेण पूर्वपूर्वव्यतिरेकाणां संहारेणान्वयस्यावस्थानेनाविनाभूतमुद्योतमान-निर्विघ्नत्रैलक्षण्यलाञ्छनं द्रव्यमवश्यमनुमन्तव्यम् ।।१००।।

નિત્યપણું થાય (અર્થાત્ મનનો દરેક વિકલ્પ પણ ત્રિકાળિક ધ્રુવ બને એ દોષ આવે).

માટે દ્રવ્યને [૧]ઉત્તર ઉત્તર વ્યતિરેકોના સર્ગ સાથે, પૂર્વ પૂર્વ વ્યતિરેકોના સંહાર સાથે અને અન્વયના [૨]અવસ્થાન સાથે અવિનાભાવવાળું, જેને નિર્વિઘ્ન (અબાધિત) ત્રિલક્ષણપણારૂપ [૩]લાંછન પ્રકાશમાન છે એવું, અવશ્ય સંમત કરવું. ૧૦૦.

❀

૧. ઉત્તર ઉત્તર = પછી પછીના

૨. અવસ્થાન = ટકવું તે; ધ્રુવ રહેવું તે.

૩. લાંછન = ચિહ્ન

પૂજ્ય સદ્‌ગુરુદેવશ્રીનું ગાથા ૧૦૦ ઉપરનું પ્રવચન

卐

ઉત્પાદ વ્યય ધ્રુવ સ્વભાવ

૯૯ મી ગાથામાં વસ્તુના ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ સ્વભાવને અલૌકિક રીતે સિદ્ધ કર્યો. હવે, તે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ એક બીજા વગર હોતા નથી, પણ એક સાથે જ ત્રણે હોય છે—એ વાતને ૧૦૦મી ગાથામાં દૃઢ કરે છે—

ઉત્પાદ ભંગ વિનાનો હોતો નથી;

ભંગ ઉત્પાદ વિનાનો હોતો નથી; અને ઉત્પાદ તેમ જ ભંગ એ બંને ધ્રુવ પદાર્થ વિના હોતા નથી. વસ્તુના સમય સમયના પરિણામમાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવની આ વાત છે, આત્મામાં સમ્યક્ત્વનો ઉત્પાદ મિથ્યાત્વના વ્યય વગર હોતો નથી, મિથ્યાત્વનો નાશ સમ્યક્ત્વના ઉત્પાદ વગર હોતો નથી; અને સમ્યક્ત્વનો ઉત્પાદ તથા મિથ્યાત્વનો વ્યય—એ બંને, આત્માની ધ્રુવતા વગર હોતા નથી. આત્મવસ્તુમાં સમ્યક્ત્વનો ઉત્પાદ, મિથ્યાત્વનો વ્યય અને સળંગ પ્રવાહ અપેક્ષાએ આત્માની ધ્રુવતા છે, એ પ્રમાણે દરેક વસ્તુમાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ ત્રણે સાથે જ હોય છે.

આત્મામાં સાચી સમજણનો ઉત્પાદ થાય ને ભ્રમણાનો વ્યય ન થાય—એમ ન બને. સ્વભાવની સાચી સમજણ અત્યારે થાય ને ભ્રમણા પછી ટળે—એમ બનતું નથી. સ્વભાવની રુચિ થાય ને પરની રુચિ ન ટળે એમ બને નહિ. મિથ્યાત્વના વ્યય વગર સમ્યક્ત્વનો ઉત્પાદ હોતો નથી. સંસાર દશાના નાશ વગર સિદ્ધ દશાનો ઉત્પાદ હોતો નથી. સિદ્ધદશાનો ઉત્પાદ તે સંસારદશાના વ્યયસ્વરૂપ છે. સ્વભાવની રુચિનો ઉત્પાદ થતાં પુણ્ય–પાપની રુચિનો વ્યય થાય છે

એટલે જે સમ્યક્ રુચિનો ઉત્પાદ છે તે જ મિથ્યા રુચિનો વ્યય છે. અને બધાય પરિણામ વખતે દ્રવ્ય અપેક્ષાએ ધ્રુવતા છે. આ પ્રમાણે વસ્તુમાં દરેક સમયે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ એક સાથે જ હોય છે, ઉત્પાદ, વ્યય ને ધ્રુવ એક બીજા વગર હોતાં નથી.

દ્રવ્યના જે પરિણામમાં સમ્યક્ત્વનો ઉત્પાદ છે તે જ પરિણામમાં મિથ્યાત્વનો વ્યય છે. સમ્યક્ શ્રદ્ધાપણે દ્રવ્યનો જે ઉત્પાદ છે તે જ મિથ્યાત્વપણે વિનાશ છે; એ રીતે જે ઉત્પાદ છે તે જ વ્યય છે. જે વખતે જે પરિણામ ઉત્પાદરૂપ છે તે વખતે તો તે ઉત્પાદરૂપ જ છે, તે પોતે કાંઈ વ્યયરૂપ નથી, પણ પૂર્વ પરિણામ અપેક્ષાએ તે વ્યયરૂપ છે. એકને એક અપેક્ષાએ એક પરિણામમાં ઉત્પાદ-વ્યય ન કહેવાય. વર્તમાન પરિણામ અપેક્ષાએ દ્રવ્યનો જે ઉત્પાદ છે તે પૂર્વ પરિણામ અપેક્ષાએ દ્રવ્યનો વ્યય છે, અને દ્રવ્યપણાની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય ધ્રુવ છે, —એ રીતે, દ્રવ્યના ઉત્પાદ-વ્યય ને ધ્રુવ ત્રણે ભિન્ન ભિન્ન નથી પણ અવિનાભાવી છે.

ઉત્પાદ, વ્યય ને ધ્રુવ ત્રણેનો સમય એક જ છે.

અહીં ઉત્પાદ-વ્યય ને ધ્રુવ ત્રણનું અવિનાભાવીપણું કહીને દ્રવ્ય અપેક્ષાએ એકતા બતાવે છે, ને ૧૦૨ મી ગાથામાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવને સમયભેદ નથી એમ કહીને કાળ અપેક્ષાએ તેમની એકતા બતાવશે. અહીં કહે છે કે જે ઉત્પાદ છે તે જ વ્યય છે, ને જે ઉત્પાદ-વ્યય છે તે જ સ્થિતિ છે. ગાથા ૧૦૨ માં કહેશે કે જે ક્ષણે ઉત્તર પર્યાયનો ઉત્પાદ છે તે જ ક્ષણે પૂર્વ પર્યાયનો વ્યય છે, ને તે જ ક્ષણે દ્રવ્યપણાની ધ્રુવતા છે.

પરિણામ પરિણામીના છે; પરિણામીને જોયા વિના પરિણામને જોવાય નહિ; પરિણામના ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવને જોનારની દૃષ્ટિ પરિણામી દ્રવ્ય ઉપર જાય છે અને દ્રવ્યદૃષ્ટિમાં વીતરાગી

તાત્પર્ય સિદ્ધ થઈ જાય છે.

દરેક પદાર્થ સત્ છે, તે પદાર્થ પોતે પોતાના ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવને કરે છે, બીજો કોઈ પદાર્થ તેના ઉત્પાદ-ધ્રુવને કરતો નથી. કુંભાર ઘડાની ઉત્પત્તિ કરે એ તો વાત જ નથી કેમ એ ઘડો તે માટીનો ઉત્પાદ છે, તેમાં માટી વર્તે છે, કાંઈ કુંભાર તેમાં નથી વર્તતો, કુંભારના ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ કુંભારમાં છે, ને ઘડો વગેરેના ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ માટીમાં છે. ઘડાની રચનાપણે કોણ ઊપજ્યું? — માટી કે કુંભાર? ઘડાની રચનાપણે માટી જ ઊપજી છે, કુંભાર કાંઈ ઘડાની રચનાપણે નથી ઊપજ્યો. 'કુંભાર ન હોય તો ઘડો ન થાય' એમ અહીં કુંભાર અને ઘડાનું અવિનાભાવીપણું નથી લીધું, કેમ કે તે તો બંને સ્વતંત્ર સત્ છે. અહીં તો, માટીમાં ઘડાની ઉત્પત્તિ પિંડના વ્યય વગર હોય એમ નહિ એમ કહીને સત્‌માં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવનું અવિનાભાવીપણું બતાવે છે. એ પ્રમાણે જગતના બધા સત્ પદાર્થોમાં પોતાના ઉત્પાદ, વ્યય ને ધ્રુવ એકબીજા વગર હોતાં નથી. પરંતુ પરની સાથે તો તેને કાંઈ સંબંધ નથી.

આ તો સમય સમયના ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવની સૂક્ષ્મ વાત છે. વસ્તુના ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ સ્વભાવને સમજતાં, પોતાને પર સામે જોવાનું રહેતું નથી; પોતે પોતાના પરિણામને જોવા જતાં જ્ઞાન અંતરમાં પરિણામી સ્વભાવ તરફ વળે છે; ને તે પરિણામી—ધ્રુવદ્રવ્યના આશ્રયે વીતરાગી—પરિણામોનો પ્રવાહ થયા કરે છે.

દરેક દ્રવ્ય પોતે જ સત્ છે એટલે તેના સ્વભાવથી જ તે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવવાળું છે, —આમ નક્કી કર્યું ત્યાં એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યમાં કાંઈ ન કરી શકે—એ વાત પણ આવી જ ગઈ. આત્મા બીજાનું કાંઈ કરી શકતો નથી એમ સમજતાં જ બીજાની સામે જોવાનું રહેતું નથી પણ પોતાના દ્રવ્ય સામે જોવાનું આવે છે. પરની

સામે જોઈને 'હું પરનું કરી શકતો નથી'—એમ યથાર્થ ન માની શકાય, પણ પરની સન્મુખતાથી ખસીને પોતાના તરફ વળે ત્યારે જ 'પરનું હું નથી કરી શકતો'—એમ ખરેખર માન્યું કહેવાય. 'પરનું હું નથી કરતો ને મારા પરિણામને પર નથી કરતું, તો મારા પરિણામને કોણ કરે છે? —ક્યાંથી પરિણામો આવે છે?' —એમ નક્કી કરતાં અંદરમાં જ્યાંથી પરિણામ આવે છે એવા ધ્રુવ સામે જોવાનું રહ્યું એટલે, પોતાના પરિણામ પોતાથી જ થાય છે—એમ માનનારની દૃષ્ટિ ધ્રુવદ્રવ્ય ઉપર પડી છે. ધ્રુવ સામે જોતાં જ સમ્યક્ પર્યાયનો ઉત્પાદ થાય છે, ને તે ઉત્પાદ મિથ્યાપર્યાયનો વ્યયસ્વરૂપ છે. જો ધ્રુવ સામે ન જુએ તો મિથ્યાપર્યાયનો ઉત્પાદ થાય છે. વસ્તુસ્વભાવ સમજતાં ધ્રુવસ્વભાવની દૃષ્ટિ સમ્યક્—વીતરાગી પર્યાયોનો ઉત્પાદ થાય તે જ તાત્પર્ય છે.

卐

ઉત્પાદ-વ્યય ધ્રુવ ત્રણેનો અવિનાભાવ સંબંધ છે.

દરેક પદાર્થ સમયે સમયે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવસ્વરૂપ છે; જો તે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ ત્રણને એક સાથે જ ન માનો તો વસ્તુ જ સિદ્ધ થતી નથી. વસ્તુના પોતાના ઉત્પાદ-વ્યય ને ધ્રુવ એકબીજા વગર ન હોય, પણ પર વસ્તુના ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવની સાથે તેને કાંઈ સંબંધ નથી. —આમ સમજે તો પર સાથેના કર્તાપણાની માન્યતા છૂટી જાય ને પોતાના સમય સમયના પરિણામની સ્વતંત્રતા માને; અને સમય સમયના પરિણામ પરિણામી—દ્રવ્યમાંથી આવે છે એટલે પરિણામી—દ્રવ્ય ઉપર દૃષ્ટિ જતાં સમ્યક્ત્વનો ઉત્પાદ તથા મિથ્યાત્વનો વ્યય થઈ જાય છે. તે ધર્મ છે. —એ રીતે ધર્મની આ વાત ચાલે છે.

ઉત્પાદ વ્યય વગર હોતો નથી,

વ્યય ઉત્પાદ વગર હોતો નથી,

ઉત્પાદ અને વ્યય ધ્રુવ વગર હોતા નથી,

ધ્રુવ ઉત્પાદ અને વ્યય વગર હોતું નથી.

જે ઉત્પાદ છે તે જ વ્યય છે,

જે વ્યય છે તે જ ઉત્પાદ છે,

જે ઉત્પાદ અને વ્યય છે તે જ ધ્રુવ છે.

જે ધ્રુવ છે તે જ ઉત્પાદ અને વ્યય છે.

એ પ્રમાણે વસ્તુમાં ઉત્પાદ-વ્યય ને ધ્રુવ ત્રણે એક સાથે જ હોય છે. —કઈ રીતે? તે બતાવવા માટે અહીં માટીનું દૃષ્ટાંત આપે છે.

માટીમાં જે ઘડાનો ઉત્પાદ છે તે જ પૂર્વની પિંડદશાનો વ્યય છે; જે પિંડનો વ્યય છે તે જ ઘડાનો ઉત્પાદ છે; જે ઘડાનો ઉત્પાદ ને પિંડનો વ્યય છે તે જ માટીની ધ્રુવતા છે; અને જે માટીની ધ્રુવતા છે તે જ ઘડાનો ઉત્પાદ અને પિંડનો વ્યય છે.—એ રીતે દરેક દ્રવ્યમાં ઉત્પાદ-વ્યય ને ધ્રુવ એક સાથે જ વર્તી રહ્યાં છે.

અહીં આચાર્યદેવ તે વાત વિસ્તારથી સમજાવે છે.

(૧) જે ઉત્પાદ છે તે જ વ્યય છે.

માટીમાં ઘટ અવસ્થાનો જે ઉત્પાદ છે તે જ પિંડ અવસ્થાનો વ્યય છે; કારણ કે ભાવનું ભાવાંતરમાં અભાવ સ્વભાવે અવભાસન છે. ભાવનું એટલે કે વર્તમાન ઉત્પાદનું ભાવાંતરના એટલે કે પૂર્વ પર્યાયના, અભાવ સ્વભાવે એટલે કે વ્યયરૂપે અવભાસન થાય છે—જણાય છે; એક ભાવની ઉત્પત્તિ થઈ તે તેની પહેલાંના ભાવનો

નાશ થઈને થાય છે. અહીં એ ધ્યાન રાખવું કે વર્તમાન પર્યાયનો ઉત્પાદ તે વર્તમાન પર્યાયના જ વ્યયરૂપ નથી, પણ વર્તમાન પર્યાયનો ઉત્પાદ તે પૂર્વ પર્યાયના વ્યયરૂપ છે. મોક્ષભાવનો ઉત્પાદ થયો તે સંસાર ભાવના અભાવ સ્વરૂપ છે. સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપ ભાવ પ્રગટ્યો તે અજ્ઞાનભાવના અભાવ સ્વરૂપે છે; જ્ઞાન પર્યાયનો ઉત્પાદ થાય અને તેમાં પૂર્વની અજ્ઞાન પર્યાય પણ રહે—એમ કદી બનતું નથી. દરેક પરિણામ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ સ્વરૂપ છે.

આ પ્રમાણે એકેક સમયના દરેક પરિણામના ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવની સ્વતંત્રતાને સમજે તો, સમય સમયના પરિણામના ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવનો આધાર જે વ્યય છે તે દ્રવ્ય ઉપર રુચિ જાય છે, તેની આ વાત છે.

કોઈ માણસ એમ કહે કે 'અમુક માણસ પહેલાં મારું નહોતો માનતો અને હવે માને છે.' તો ત્યાં તે માણસમાં માનવાની પર્યાયનો ભાવ થયો, તેમાં 'નહિ માનવાના ભાવ'નો અભાવ થયો અને માણસપણે તે ધ્રુવ રહ્યો. એ રીતે વસ્તુમાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ ત્રણે એક બીજાની સાથે જ હોય છે.

એક પદાર્થનો ઉત્પાદ-વ્યયને લીધે બીજા પદાર્થની પર્યાયના ઉત્પાદ-વ્યય થાય—એમ નથી. પુદ્‌ગલમાં મિથ્યાત્વ કર્મનો વ્યય થયો માટે અહીં જીવની પર્યાયમાં મિથ્યાત્વ ટળ્યું—એમ નથી. પણ પોતાની પર્યાયમાં સમ્યક્ત્વનો ઉત્પાદ થયો તે જ મિથ્યાત્વના વ્યય સ્વરૂપ છે; સમ્યક્ત્વનો ઉત્પાદ મિથ્યાત્વના વ્યય વિના હોતો નથી. એક સાથે બે અવસ્થા રહેતી નથી, પણ બીજી અવસ્થા થતાં પહેલી અવસ્થાનો અભાવ થઈ જાય છે. સિદ્ધ પર્યાય થાય ને સંસાર પર્યાય પણ રહે એમ ન બને, પણ સિદ્ધ પર્યાય થતાં સંસાર પર્યાયનો તે જ વખતે વ્યય થઈ જાય છે. વીતરાગી પર્યાય થાય ને રાગપર્યાય પણ રહે—એમ ન બને, વીતરાગી પર્યાયમાં રાગપર્યાયનો અભાવ છે.

કોઈ કહે કે–'થોડોક રાગ ને થોડીક વીતરાગતા એમ તો સાધકને બને છે?' –તો તેનું સમાધાન : ત્યાં ઉત્પાદરૂપ પર્યાય એક જ છે, ને તે પર્યાયમાં પૂર્વની પર્યાયનો અભાવ છે. એકલી રાગપર્યાય લ્યો તો તે રાગપર્યાયમાં પણ તેની પહેલાંના રાગનો તો અભાવ જ છે. જે નવી પર્યાય ઉત્પન્ન થઈ તે પૂર્વ પર્યાયનો વ્યય થઈને થઈ છે; એટલે કે વર્તમાન પર્યાયનો ઉત્પાદ પૂર્વ પર્યાયના વ્યય સ્વરૂપ છે.

સ્વભાવની રુચિ ઉત્પન્ન થતાં વિભાવની રુચિ ટળી જ જાય છે. એ પ્રમાણે બીજા ભાવનો ઉત્પાદ પહેલા ભાવના વ્યય વગર હોતો નથી. સ્વભાવની સમ્યક્ રુચિના ઉત્પાદ વખતે તેની સાથે વિકારની રુચિનો પણ ઉત્પાદ ભેગો ન હોઈ શકે. રુચિ તો સમ્યક્ત્વ ગુણની પર્યાય છે ને આસક્તિનો રાગ તે તો ચારિત્ર ગુણની પર્યાય છે, –એમ ગુણ ભેદ છે; ને દરેક ગુણનો ઉત્પાદ સ્વતંત્ર છે; માટે પરિણામના ઉત્પાદમાં સ્વભાવની રુચિ અને આસક્તિનો રાગ–એ બંને તો સાધકને એક સાથે હોઈ શકે; પણ સમ્યક્રુચિ અને મિથ્યારુચિ–એમ એક જ ગુણની બે પર્યાયો એક સાથે ઉત્પાદરૂપ ન હોય. પણ એકનો વ્યય થઈને બીજી પર્યાયનો ઉત્પાદ થાય છે. સમ્યક્ત્વગુણની પર્યાયમાં સવળી રુચિ અને ઊંધી રુચિ એ બંનેનો ઉત્પાદ એક સાથે ન હોય, પણ ઊંધી રુચિના વ્યયપૂર્વક સવળી રુચિનો ઉત્પાદ હોય છે. આ રીતે એકનો ઉત્પાદ તે બીજાનો (–પૂર્વનો) વ્યય છે. માટીમાં ઘડારૂપી અવસ્થાની જે ઉત્પત્તિ છે તે જ પિંડરૂપ અવસ્થાનો વિનાશ છે. ઘડાની ઉત્પત્તિ અને પિંડનો વિનાશ–એ બંને જુદા જુદા નથી. એટલે પછીની પર્યાયનો જે ઉત્પાદ છે તે પહેલાંની પર્યાયના વ્યય સ્વરૂપ જ છે.

આ રીતે, ઉત્પાદ સાથે વ્યયનું અવિનાભાવીપણું બતાવીને પહેલો બોલ કહ્યો.

હવે બીજા બોલમાં, વ્યય સાથે ઉત્પાદનું અવિનાભાવીપણું બતાવે છે.

(૨) જે વ્યય છે તે જ ઉત્પાદ છે.

વ્યય ઉત્પાદ વિના હોતો નથી. પૂર્વની પર્યાયનો વ્યય નવી પર્યાયના ઉત્પાદ વગરનો હોય નહિ. પહેલી પર્યાયનો વ્યય તો બીજી પર્યાયના ઉત્પાદ સ્વરૂપ છે. માટીના પિંડનો જે વ્યય છે તે જ ઘડાનો ઉત્પાદ છે. કોઈ કહે કે 'આત્મામાંથી અજ્ઞાનનો નાશ તો થયો છે પણ હજી સાચું જ્ઞાન પ્રગટ્યું નથી.'—તો તેની એ વાત ખોટી છે; તેણે વસ્તુના ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવસ્વભાવને જાણ્યો નથી.

આ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવસ્વભાવના નિર્ણયમાં તો સમય સમયના ઉપાદાનની સ્વતંત્રતાનું જ્ઞાન છે. અહીં ઘડો થવાની વાતમાં કુંભારને તો યાદ પણ કર્યો નથી; કેમ કે અહીં વસ્તુસ્વભાવની વાત છે, તેથી ઘડો માટીના ઉત્પાદ સ્વભાવથી થાય છે એ જ વાત લીધી. આમ ઉપાદાનની સ્વતંત્રતાને જાણે તો જ સંયોગરૂપ નિમિત્તને જાણી શકે.

જો પોતાને જોવાની આંખ ઊઘડે તો પછી બીજાને જોઈ શકે; તેમ જો ઉપાદાનને ઓળખે તો જ નિમિત્તને ઓળખે; સ્વપ્રકાશક જ્ઞાન થાય તો જ પરને જાણી શકે; સ્વભાવને જાણે તો જ સંયોગને જાણી શકે; દ્રવ્ય વળે તો જ પર્યાયને જાણી શકે. નિશ્ચયને જાણે તો જ વ્યવહારનું સાચું જ્ઞાન થાય.

—એક સિદ્ધાંતમાં આ બધા ય બોલ સમાઈ જાય છે. પહેલા બોલમાં ઉત્પાદ વ્યય વિના હોતો નથી—એમ કહ્યું. બીજા બોલમાં વ્યય ઉત્પાદ વિના હોતો નથી—એમ કહ્યું.

'મિથ્યા શ્રદ્ધાનો નાશ થયો છે પણ હજી નિઃશંકતા થઈ નથી—એમ ન બને; કેમ કે મિથ્યાશ્રદ્ધાનો નાશ નિઃશંકતાની ઉત્પત્તિ વગર હોતો નથી. જે ક્ષણે પરની રુચિ ગઈ તે જ ક્ષણે સ્વની રુચિ થઈ,

અલ્પજ્ઞતાનો અભાવ તે સર્વજ્ઞતાના ઉત્પાદરૂપ છે. —એ પ્રમાણે એકનો વ્યય બીજાના સહિત જ હોય છે. નાસ્તિ અપેક્ષાએ મિથ્યાત્વનો વ્યય, અને અસ્તિ અપેક્ષાએ સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિ; એકની નાસ્તિ થઈ તે બીજા ભાવની અસ્તિ બતાવે છે. માટીમાં પિંડ અવસ્થા ટળી અને ત્યાર પછીની ઘડારૂપ અવસ્થા થઈ, એ બંને વચ્ચે ભેદ નથી; એક ભાવનો અભાવ તે ત્યારપછીના ભાવની ઉત્પત્તિવાળો છે. બીજા ભાવની ઉત્પત્તિ વગરનો વિનાશ હોતો નથી. એટલે કર્મનો નાશ થાય તો મિથ્યાત્વભાવ ટળે—એમ કર્મ સામે જોવાનું ન રહ્યું પણ પોતાની પર્યાયમાં સમ્યક્ત્વના ઉત્પાદ વગર મિથ્યાત્વનો વ્યય નથી. —એટલે પોતાના પરિણામમાં જોવાનું આવ્યું.

ઉત્પાદ વ્યય વિના નહિ ને વ્યય ઉત્પાદ વિના નહિ, પછીના ભાવનો જે ઉત્પાદ છે તે જ પહેલાના ભાવનો વિનાશ છે; ને પહેલાંના ભાવનો જે વિનાશ છે તે જ પછીના ભાવનો ઉત્પાદ છે. —એ પ્રમાણે બે પ્રકારથી ઉત્પાદ-વ્યયનું અવિનાભાવીપણું બતાવ્યું. હવે 'ઉત્પાદ-વ્યય સાથે ધ્રુવનું અવિનાભાવીપણું બતાવે છે.

(૩) જે ઉત્પાદ અને વ્યય છે તે જ ધ્રુવ છે.

માટીમાં પિંડનો વ્યય અને ઘડાનો ઉત્પાદ થાય છે તે જ માટીની સ્થિતિ છે, કારણ કે વ્યતિરેકો દ્વારા જ અન્વય પ્રકાશે છે. વ્યતિરેકો એટલે ઉત્પાદ-વ્યય; અને અન્વય એટલે ધ્રુવ, પિંડના વ્યયથી ને ઘડાના ઉત્પાદથી માટીનું સદૃશ હોવાપણું જણાય છે. પિંડ અવસ્થા મટીને ઘડો થયો પણ માટી દેખાતી નથી—એમ ન બને. માટીની ધ્રુવતા વિના ઘડાની ઉત્પત્તિ અને પિંડનો વ્યય શેમાં થાય? ધ્રુવતા વગર ઉત્પાદ-વ્યય થઈ શકતા નથી.

અહીં તો કહ્યું કે ઉત્પાદ-વ્યય દ્વારા તે પદાર્થની ધ્રુવતા પ્રકાશે

છે. ઘડાના ઉત્પાદ વડે 'કુંભારે ઘડો કર્યો'—એમ પ્રકાશતું નથી. પુદ્‌ગલમાં કર્મ અવસ્થાનો વ્યય અને બીજી અવસ્થાનો ઉત્પાદ થાય તે દ્વારા પુદ્‌ગલપરમાણુનું ધ્રુવપણું જણાય છે, તેના દ્વારા આત્માનો ભાવ જણાતો નથી. આત્મામાં મિથ્યાત્વનો વ્યય અને સમ્યક્ત્વનો ઉત્પાદ થયો તે દ્વારા આત્માની ધ્રુવતા જણાય છે, પણ કર્મનો નાશ થયો તે દ્વારા આત્માની ધ્રુવતા જણાતી નથી. દરેક વસ્તુમાં પોતાનો ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ એક સાથે જ હોય છે.—આ સમજે તો પદાર્થનું ભેદજ્ઞાન થઈ જાય છે અને ક્યાંય પરમાં ઘાલમેલ કરવાનું મિથ્યા—અભિમાન ટળી જાય છે.

વસ્તુમાં ઉત્પાદ-વ્યય ને ધ્રુવ એ ત્રણે એક સાથે છે; પૂર્વ પર્યાયથી વ્યયરૂપ, વર્તમાન પર્યાયપણે ઉત્પાદરૂપ અને પહેલાં—પછીના સળંગ પ્રવાહમાં દ્રવ્યપણાની ધ્રુવતા છે. ઉત્પાદ અને વ્યય બંનેનો સમય ભિન્ન નથી, પણ એકનો વ્યય તે બીજાનો ઉત્પાદ છે—એમ તેમનામાં વ્યતિરેકપણું છે; ને તે વ્યતિરેકોમાં અન્વયપણે રહેલું દ્રવ્ય ધ્રુવ છે. 'આ તે જ છે' એવું ધ્રુવપણું ઉત્પાદ-વ્યય દ્વારા જણાય છે.

ત્રણ પ્રકાર કહ્યા. હવે ચોથા પ્રકારમાં ધ્રુવ સાથે ઉત્પાદ-વ્યયનું અવિનાભાવીપણું બતાવે છે.

(૪) જે ધ્રુવ (—સ્થિતિ) છે તે જ ઉત્પાદ અને વ્યય છે.

માટીની જે ધ્રુવતા છે તે જ ઘડાનો ઉત્પાદ અને પિંડનો વ્યય છે, કારણ કે ધ્રુવને છોડીને ઉત્પાદ-વ્યય થતા નથી. ધ્રુવ—ઉત્પાદ-વ્યય વગરનું હોતું નથી. જ્યાં ધ્રુવતા હોય ત્યાં એક પર્યાયનો ઉત્પાદ ને પૂર્વપર્યાયનો વ્યય થાય છે. ધ્રુવ વસ્તુ છે પણ કોઈ અવસ્થા નથી—એમ ન બને. ધ્રુવ ટકતી વસ્તુમાં કોઈ નવી અવસ્થાનો ઉત્પાદ

અને જૂની અવસ્થાનો વ્યય થાય જ. ઉત્પાદ-વ્યય વગર એકલું ધ્રુવ ન હોય. ધ્રુવને છોડીને—ધ્રુવથી જુદા એકલા ઉત્પાદ-વ્યય ન થાય. દ્રવ્યની ધ્રુવતા રહીને ઉત્પાદ-વ્યય થાય છે.

એ પ્રમાણે ઉત્પાદ વ્યય ને ધ્રુવ ત્રણે એક સાથે જ છે. જો એમ ન માનવામાં આવે ને ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ એ ત્રણેને એકબીજા વગરના—ભિન્ન ભિન્ન જ માનવામાં આવે તો તેમાં દોષો આવે છે. શું દોષ આવે છે તે હવે બતાવશે.

卐

વસ્તુમાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ એ ત્રણે એક સાથે જ હોય છે. જો એમ ન માનવામાં આવે ને ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ એ ત્રણેને એકબીજા વગરના—ભિન્ન ભિન્ન જ માનવામાં આવે તો તેમાં દોષો આવે છે. તે દોષો અહીં બતાવે છે :—

એકલો ઉત્પાદ માનવામાં આવતા દોષ

જો વ્યય અને ધ્રુવ વગરનો એકલો ઉત્પાદ જ માનવામાં આવે તો, એક તો ઉત્પાદનકારણ વગર તે ઉત્પાદ જ સિદ્ધ નહિ થાય અથવા તો અસત્‌નો જ ઉત્પાદ થશે. મિથ્યાત્વનો વ્યય તે સમ્યક્ત્વના ઉત્પાદનું કારણ છે, ને આત્માની ધ્રુવતાના આધારે સમ્યક્ત્વનો ઉત્પાદ થાય છે. આત્માની ધ્રુવતાના આધાર વગર અને મિથ્યાત્વના વ્યય વગર એકલા સમ્યક્ત્વના ઉત્પાદને જ ગોતે તો તે ઉત્પાદ નહિ મળે. ધ્રુવના આધાર વગર શેમાં ઉત્પાદ થશે? અને મિથ્યાત્વ પર્યાયનો અભાવ થયા વગર સમ્યક્ત્વ પર્યાયનો ઉત્પાદ ક્યાંથી થશે? નવી પર્યાય ઉત્પન્ન થવાનું કારણ જૂની પર્યાયનો વ્યય છે, ને નવી પર્યાયનો ઉત્પન્ન થવાનો આધાર 'ધ્રુવ' છે. ધ્રુવના આધાર વગર જ જો ઉત્પાદ થાય તો તો અસત્‌નો ઉત્પાદ થાય. જો

મિથ્યાત્વનો વ્યય ન હોય તો સમ્યક્ત્વનો ઉત્પાદ જ ન થાય; અને આત્માની ધ્રુવતા વગર જ જો કોઈ સમ્યક્ત્વનો ઉત્પાદ માને તેને અસત્‌ની ઉત્પત્તિ થવાનો પ્રસંગ આવે.

માટીના પિંડના અભાવ વિના ને માટીની સળંગતા વિના ઘડાનો ઉત્પાદ નહિ મળે. તેમ આત્મામાં વસ્તુની ધ્રુવતા અને અધર્મના નાશ વગર ધર્મનો ઉત્પાદ નહિ થાય. ધ્રુવ ત્રિકાળી દ્રવ્યના અવલંબન વગર ધર્મની ઉત્પત્તિ નહિ થાય. જો ધ્રુવના આધાર વગર જ ઉત્પત્તિ થાય તો અસત્‌ની ઉત્પત્તિ થાય.

જુઓ, સુખ જોઈએ છે ને? તો તે સુખ ક્યાં શોધવું? કે સુખનો આધાર ધ્રુવ આત્મા છે, ને સુખનું કારણ દુઃખનો નાશ છે; —તેમાં સુખને શોધે તો સુખ મળશે. ઘરના આધારે કે શરીર—સ્ત્રી-પૈસા વગેરેમાંથી સુખ નહિ મળે પણ આત્માની ધ્રુવતાના આધારે અને આકુળતાના અભાવમાં સુખ મળશે. ધ્રુવતા તે સુખના ઉત્પાદનો આધાર છે, ને આકુળતાનો વ્યય તે સુખની ઉત્પત્તિનું કારણ છે એ બંનેને ન માને તો સુખની ઉત્પત્તિ જ ન થાય. પરના આશ્રયના વ્યયથી, ને પોતાની ધ્રુવતાના આશ્રયથી સુખનો ઉત્પાદ થાય છે. એટલે સુખ માટે ધ્રુવની રુચિ જ કરવાનું આવ્યું. અહીં કેટલાક દાખલા કહેવાયા તે પ્રમાણે બધાય દ્રવ્યોમાં સમયે સમયે જે ઉત્પાદ થાય છે તે ધ્રુવ અને વ્યય વગર થતો નથી, એમ સમજવું. ભાઈ! જો તારે શાંતિ પ્રગટ કરવી હોય તો તું તારા ધ્રુવતત્ત્વમાં તે શોધ. ધ્રુવતત્ત્વના આધારે જ શાંતિની ઉત્પત્તિ થશે. અશાંતિનો અભાવ તે શાંતિની ઉત્પત્તિનું કારણ કહ્યું છે; પણ તે અશાંતિનો અભાવ અને શાંતિની ઉત્પત્તિ ક્યારે થાય? —કે જો ધ્રુવતત્ત્વની દૃષ્ટિ કરે તો, એ રીતે શાંતિ માટે ધ્રુવસ્વભાવની દૃષ્ટિ કરવાનું જ આવ્યું.

આત્મા અને જડ દરેક પદાર્થોમાં સમયે સમયે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ થઈ રહ્યાં છે. જો તે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ સ્વતંત્ર ન હોય ને બીજાને

લઈને હોય તો તે પદાર્થ જ સ્વયંસિદ્ધ ન રહે. દરેક પદાર્થના ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ પોતાને આધીન જ છે; એક સમયમાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ તે વસ્તુનો સ્વભાવ જ છે. ૯૯મી ગાથામાં દ્રવ્ય ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવવાળું છે એટલું જ સાબિત કર્યું હતું ને આ ૧૦૦મી ગાથામાં વધારે સ્પષ્ટતા કરીને દ્રવ્યોનાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવને એક સાથે બતાવે છે, જો ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવને એક સાથે જ ન માનો તો વસ્તુ જ સાબિત થતી નથી, ને દોષ આવે છે, તેનું આ વર્ણન ચાલે છે.

એકલા ઉત્પાદને જ માને, ને તેની સાથે જ વ્યય તથા ધ્રુવને ન માને તો શું થાય? —તે કહે છે. પિંડનો અભાવ તે ઘડાનું ઉત્પાદનકારણ છે, તે ઉત્પાદનકારણ વગર ઘડાની ઉત્પત્તિ જ ન થાય અથવા તો ધ્રુવ એવી માટી વગર જ ઘડા ઉત્પન્ન થવા માંડે. આત્મામાં સમ્યગ્દર્શનની ઉત્પત્તિ ચેતનની નિત્યતાના આધાર વિના, અને મિથ્યાત્વના વ્યય વિના થઈ શકે નહીં. પર પદાર્થની રુચિરૂપ પૂર્વની મિથ્યાભ્રાંતિના નાશ વિના સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિ ગોતે તો તે મળશે નહીં; ને ચૈતન્યસ્વરૂપ ધ્રુવ આત્માના અવલંબન વિના પણ સમ્યગ્દર્શન નહિ મળે.

આત્માની કોઈપણ પર્યાયની ઉત્પત્તિ તેની પૂર્વ પર્યાયના વ્યય ને ધ્રુવ આત્મા વિના સંભવી ન શકે.

સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિની સાથે જ આત્માની ધ્રુવતા અને મિથ્યાત્વનો વ્યય હોય છે; બંનેને માન્યા વિના સમ્યક્ત્વનો ઉત્પાદ સિદ્ધ નહિ થાય. માટીમાં, માટીપણાની ધ્રુવતા અને પિંડ અવસ્થાનો વ્યય વગર ઘડાની ઉત્પત્તિ સિદ્ધ થાય નહીં. અને જો જગતમાં ઘડારૂપ એક ભાવની ઉત્પત્તિ ન થાય તો જગતમાં સમ્યક્ત્વ, સિદ્ધદશા વગેરે કોઈ ભાવની ઉત્પત્તિ જ નહિ થાય તેમ જ જો માટી વગર જ ઘડો થાય તો આકાશનું ફૂલ પણ થાય એટલે કે વસ્તુની

હયાતી વગર—અદ્ધરથી જ નવા નવા ભાવો ઉત્પન્ન થવા માંડે, —આત્મા વગર જ સમ્યક્ત્વ ઊપજે—એ રીતે મોટો દોષ આવે છે. આત્માની ધ્રુવતાના અવલંબન વગર જ કદી સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિ થાય નહીં. પરથી લાભ થશે એવી જે મિથ્યારુચિ છે તે પરસન્મુખ રુચિના અભાવ વગર અને સ્વદ્રવ્યની ધ્રુવતાના અવલંબન વગર સમકિતની ઉત્પત્તિ થઈ શકશે નહીં.

તેમ સમ્યગ્જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ બાબત : ધ્રુવ જ્ઞાનાનંદ આત્માના અવલંબનથી, અને અજ્ઞાનના વ્યયથી સમ્યગ્જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે. ધ્રુવ ચેતન વિના અને અજ્ઞાનના વ્યય વિના સમ્યગ્જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ શોધે તો તે મળશે નહીં.

તેમ ચારિત્રની ઉત્પત્તિ બાબત : બહારની ક્રિયામાં કે શરીરની નગ્ન અવસ્થામાં આત્માનું ચારિત્ર એટલે આત્માની વીતરાગપર્યાય; તે વીતરાગપર્યાય રાગના અભાવથી અને ધ્રુવ ચિદાનંદ આત્માના અવલંબનથી ઊપજે છે, મહાવ્રત વગેરેના રાગથી તે ઊપજતી નથી. ધ્રુવતાનું અવલંબન અને રાગનો અભાવ—એ બંને વિના વીતરાગભાવની ઉત્પત્તિ થઈ શકે નહીં.

એ જ પ્રમાણે કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ ધ્રુવ—ચૈતન્ય—સ્વભાવના અવલંબન વિના અને પૂર્વની અપૂર્ણ જ્ઞાનદશાના વ્યય વિના થતી નથી. આત્માની ધ્રુવતા રહીને અને અલ્પજ્ઞતાનો વ્યય થઈને પૂર્ણજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે.

છેલ્લી સિદ્ધ દશા, —તે પણ આત્માની ધ્રુવતા અને સંસાર-દશાનો વ્યય—એ બંને સહિત જ થાય છે.

આમાં ધ્રુવતા તે ભાવસાધન છે ને વ્યય તે અભાવસાધન છે.

ઉપરના દૃષ્ટાંતો પ્રમાણે જગતના જડ કે ચેતન બધા ભાવોના ઉત્પાદમાં સમજવું. કોઈપણ ભાવનો ઉત્પાદ વસ્તુની ધ્રુવતા વિના અને પૂર્વ ભાવના વ્યય વિના હોતો નથી.

ધ્રુવ વિના ઉત્પાદ વ્યય હોય નહિ.

જો માટી વગર જ ઘડા ઉત્પન્ન થવા માંડે તો તો આકાશપુષ્પની જેમ વસ્તુ વગર જ જગતમાં અવસ્થાઓ થવા માંડશે. જેમ આકાશનાં ફૂલ નથી તેમ ધ્રુવસ્વભાવ વગર પર્યાયનો ઉત્પાદ થતો નથી. ધ્રુવ આત્માના અવલંબન વગર સમ્યક્ત્વ-પર્યાયનો ઉત્પાદ થાય નહિ. જગતમાં જો સસલાનાં શીંગડાં થાય, કાચબાના વાળ થાય કે આકાશનાં ફૂલ થાય તો ધ્રુવના અવલંબન વગર સમ્યક્ત્વ થાય. —તે વાત કદી બને નહિ. ધ્રુવતત્ત્વ વગર એકલા શૂન્યમાંથી જે કોઈ ભાવની ઉત્પત્તિ થાય નહીં, માટે ઉત્પાદ સાથે ધ્રુવ તેમ જ વ્યયને માનવા જોઈએ. આવું જ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવરૂપ વસ્તુસ્વરૂપ છે, સર્વજ્ઞદેવના જ્ઞાનમાં આ જ પ્રમાણે જણાયું છે, તેમની વાણીમાં આ જ રીતે આવ્યું છે, સંતોએ પણ એ જ રીતે જાણીને કહ્યું છે ને શાસ્ત્રોમાં પણ એ જ કહ્યું છે. આવા વસ્તુસ્વરૂપને જે નથી જાણતો તે ખરેખર દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રને જાણતો નથી.

જુઓ ભાઈ! સત્ સરળ છે, સહજ છે, સુગમ છે. પણ અજ્ઞાનતાથી વિષમ માની લીધું છે તેથી કઠણ લાગે છે. સત્સમાગમે ધીરો થઈને સમજે તો સત્ સહેલું છે. સહજ છે. આ વસ્તુસ્વભાવ સમજ્યા વગર કોઈ રીતે કલ્યાણ થતું નથી.

વસ્તુ એક સમયમાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવસ્વરૂપ છે. વિકારની રુચિનો અભાવ અને નિત્ય આત્માના અવલંબન વગર સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિ થતી નથી. વસ્તુમાં જો ધ્રુવ અને વ્યય ન હોય તો ઉત્પાદ થાય નહીં. એ પ્રમાણે એક ઉત્પાદની વાત કરી, અને એકલો ઉત્પાદ માનવામાં દોષ આવે છે તે બતાવ્યું. હવે વ્યયની વાત કરે છે :

એકલો વ્યય માનવામાં આવતા દોષ

ધ્રુવ અને ઉત્પાદ વગરનો એકલો વ્યય માનવામાં પણ દોષ આવે છે. ધ્રુવ અને ઉત્પાદ વગર એકલો વ્યય ન હોય.

કોઈ કહે : માટીમાં પિંડપર્યાયનો નાશ થયો પણ ઘટપર્યાયની ઉત્પત્તિ ન થઈ તેમ જ માટી કાયમ ન રહી, —તો એમ ન બને. એ જ પ્રમાણે કોઈ કહે કે, અમને પર પદાર્થોની રુચિનો નાશ તો થઈ ગયો છે પણ સ્વપદાર્થની રુચિ ઊપજી નથી ને આત્માનું કાયમપણું ભાસ્યું નથી; તો તેની વાત ખોટી છે. જે ક્ષણે પરમાં સુખબુદ્ધિનો નાશ થયો તે જ ક્ષણે આત્માની રુચિ ન થાય અને આત્માની ધ્રુવતાનો આધાર ન ભાસે—એમ બને નહિ. સમ્યક્ત્વનો ઉત્પાદ ને આત્માની ધ્રુવતા વગર મિથ્યાત્વનો વ્યય હોય નહીં.

પિંડદશાના નાશનું કારણ ઘડાની ઉત્પત્તિ છે, તેમ જ તે ઘડામાં માટીપણું ચાલુ રહીને પિંડનો વ્યય થાય છે; પિંડનો વ્યય થવા છતાં માટી ધ્રુવ રહે છે. જો વસ્તુમાં નવા ભાવની ઉત્પત્તિ અને વસ્તુની ધ્રુવતા ન માનો તો જગતમાં કારણના અભાવને લીધે કોઈ ભાવોનો નાશ જ ન થાય; અથવા તો સત્‌નો જ સર્વથા નાશ થઈ જાય. સ્વની રુચિના ઉત્પાદ વગર અને ધ્રુવ આત્માના અવલંબન વગર જ જો કોઈ મિથ્યારુચિનો વ્યય કરવા માગે તો વ્યય થઈ શકે જ નહિ, અથવા તો મિથ્યારુચિના નાશ ભેગો આત્માનો ય નાશ થઈ જાય. માટે ધ્રુવ અને ઉત્પાદ એ બંને ભાવો વગરનો એકલો વ્યય હોતો નથી. એમ બધા ભાવોમાં સમજવું.

સર્વજ્ઞદેવે જોયેલું અને કહેલું વસ્તુનું સ્વરૂપ ત્રિકાળ સનાતન આ પ્રમાણે વર્તી રહ્યું છે; તેમાં કોઈ આઘાપાછાની કલ્પના કરે તો, વસ્તુસ્વરૂપમાં તો કાંઈ આઘુંપાછું થાય તેમ નથી પણ તેની માન્યતામાં મિથ્યાત્વ થશે.

એકલો વ્યય માનવામાં આવે તો સત્ આત્માનો નાશ થાય (માન્યતામાં)

કોઈ કહે કે, 'આપણે બીજું કાંઈ સમજવાનું કામ નથી, બસ! રાગ-દ્વેષને ટાળ્યો.' તો એમ કહેનારો કયા ભાવમાં ટકીને રાગ-દ્વેષ ટાળશે? રાગ-દ્વેષનો નાશ થતાં, વીતરાગભાવની ઉત્પત્તિ અને આત્માની ધ્રુવતા—એ બંનેને માન્યા વિના પોતાના અસ્તિત્વને જ નહિ માની શકાય, અને રાગ-દ્વેષનો નાશ પણ સિદ્ધ નહિ થાય. જો ધ્રુવપણું ન માને તો ચેતનની ધ્રુવતાના અવલંબન વગર રાગ-દ્વેષનો નાશ થાય નહિ. જો ધ્રુવ વગર જ રાગ-દ્વેષનો નાશ થવાનું માને તો રાગ-દ્વેષનો નાશ થતાં આત્માનું અસ્તિત્વ જ ન રહ્યું! અને જો વીતરાગતાનો ઉત્પાદ ન માને તો રાગ-દ્વેષનો નાશ જ ન થાય, કેમ કે બીજા ભાવની ઉત્પત્તિ વગર પહેલાંના ભાવનો નાશ જ ન થાય. રાગનો વ્યય તે વીતરાગતાની ઉત્પત્તિરૂપ છે ને તેમાં ચૈતન્યપણાની ધ્રુવતા છે. ધ્રુવના લક્ષે, વીતરાગતાની ઉત્પત્તિ થતાં, રાગનો વ્યય થાય છે. એ રીતે ઉત્પાદ-વ્યય ને ધ્રુવ ત્રણે એક સાથે છે. વીતરાગતાના ઉત્પાદ વગર રાગનો વ્યય થઈ શકે નહિ અને એ પ્રમાણે જગતમાં મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન, શરીર, ઘડા વગેરે કોઈ ભાવનો વ્યય થાય નહિ—એ દોષ આવે અને ચેતનની ધ્રુવતા વગર જ રાગ-દ્વેષનો નાશ થાય તો તે રાગ ભેગો સત્ આત્માનો ય નાશ થઈ જશે—એ મોટો દોષ આવે છે. માટે વસ્તુમાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ ત્રણે એક સાથે જ છે—એવું વસ્તુસ્વરૂપ સમજવું જોઈએ.

ઘડાની ઉત્પત્તિરૂપ વ્યયકારણના અભાવમાં માટીમાં પિંડનો વ્યય નહિ થાય. અને જો પિંડનો વ્યય નહિ થાય તો તેની જેમ જગતમાં અજ્ઞાન, મિથ્યાત્વ, રાગદ્વેષ વગેરે કોઈ પણ ભાવોનો વ્યય નહિ થાય. —એવો દોષ આવે છે અને ધ્રુવતા વગર રાગ દ્વેષનો નાશ થવાનું માને તો તેની શ્રદ્ધામાં આત્માનો નાશ થઈ જાય છે. જો

કે આત્માનો તો નાશ નથી, પણ આત્માની ધ્રુવતાના અવલંબન વગર રાગદ્વેષનો નાશ કરવાનું જે માને છે તેની માન્યતામાં આત્માનો જ અભાવ થઈ જાય છે, એટલે કે તેની માન્યતા મિથ્યા થાય છે.

કર્મની અવસ્થાનું નાશ થવું તે જડ કર્મની પૂર્વ અવસ્થા ને કર્મના પરમાણુના આધારે છે.

કર્મ તે પુદ્‌ગલની પર્યાય છે. તે પર્યાયનો નાશ તેની બીજી પર્યાયના ઉત્પાદ વગર થતો નથી. કર્મનો નાશ આત્મા કરે એમ તો નથી, કર્મો આત્માને નડે છે માટે તેનો નાશ કરો—એમ માનનાર તો મૂઢ છે, પણ જે ધ્રુવસ્વભાવના અવલંબન વગર રાગ-દ્વેષનો નાશ કરવાનું માને તે પણ મૂઢ છે. જડ કર્મોનો નાશ તે પુદ્‌ગલની ધ્રુવતાને અને તેની નવી પર્યાયના ઉત્પાદને અવલંબે છે. આત્માના વીતરાગભાવથી પુદ્‌ગલમાં કર્મદશાનો વ્યય થયો—એમ ખરેખર નથી. હા, આત્મામાં ધ્રુવના આશ્રયે વીતરાગતાની ઉત્પત્તિ થતાં રાગનો વ્યય થાય છે. વસ્તુનાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવને તે વસ્તુની સાથે જ સંબંધ છે પણ એક વસ્તુના ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવને બીજી વસ્તુ સાથે કાંઈ સંબંધ નથી.

આ તો સનાતન સત્ય વસ્તુસ્થિતિના મહાનિયમો છે. ઈશ્વરે જીવને બનાવ્યો—એમ ઈશ્વરને કર્તા માને અથવા તો નિમિત્ત આવે તેવી પર્યાય થાય—એમ બીજી ચીજને પર્યાયની ઉત્પત્તિનું કારણ માને તો તે બંને માન્યતાઓ મિથ્યા જ છે. તેમાં વસ્તુની સ્વતંત્રતા રહેતી નથી. દરેક વસ્તુમાં સમયે સમયે સ્વતંત્ર પોતાથી જ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ થાય છે. આવી જ વસ્તુસ્થિતિ છે; કોઈ ઈશ્વર કે કોઈ નિમિત્ત તેનાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવમાં કાંઈ કરતા નથી. એક એમ કહે કે, આખી વસ્તુને બીજાએ બનાવી અને બીજો એમ કહે કે, વસ્તુની

અવસ્થાને બીજાએ બનાવી. —તો તે બંનેની મિથ્યા માન્યતામાં પરમાર્થે કાંઈ ફેર નથી.

સમ્યક્ત્વનો ઉત્પાદ મિથ્યાત્વના નાશ ને આત્માની ધ્રુવતા વગર થાય નહિ.

જેણે વસ્તુના એક સમયમાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ સ્વભાવને જાણ્યો નથી તેની માન્યતામાં જરૂર કાંઈક ને કાંઈક દોષ આવે છે. જો વસ્તુમાં એક ભાવનો વ્યય થતાં તે જ વખતે નવા ભાવની ઉત્પત્તિ ન થાય ને વસ્તુની ધ્રુવતા ન રહે તો તો વ્યય થતાં સત્‌નો જ નાશ થઈ જાય છે. ચૈતન્યની ધ્રુવતા રહીને અને સમ્યક્ત્વભાવની ઉત્પત્તિ થઈને જ મિથ્યાત્વભાવનો વ્યય થાય છે.

એકેક સમયનું સત્ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવવાળું છે. તે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ ત્રણેને એક સાથે ન માનો તો તેની સિદ્ધિ જ થતી નથી. પરને લીધે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ માને છે તો મિથ્યા જ છે, ને પોતામાં પણ ઉત્પાદ, વ્યય કે ધ્રુવને એકબીજા વગર માને તો તે પણ વસ્તુને જાણતો નથી. દેવ-ગુરુને કારણે પોતામાં સમ્યક્ત્વનો ઉત્પાદ થવાનું માને તો તેને સમ્યક્ત્વનો ઉત્પાદ સાબિત થતો નથી. તેમ જ પોતામાં મિથ્યાત્વનો વ્યય ને આત્માની ધ્રુવતા—એ બે બોલ વગર સમ્યક્ત્વનો ઉત્પાદ સાબિત થતો નથી. એ જ પ્રમાણે મિથ્યાત્વનો વ્યય પણ સમ્યક્ત્વનો ઉત્પાદ અને ચૈતન્યની ધ્રુવતા વગર સાબિત થતો નથી.

પૈસા ખરચવાથી આત્માને ધર્મ થાય—એ વાત ખોટી છે; કેમ કે પૈસાની એક પર્યાયનો વ્યય તે તેની બીજી પર્યાયના ઉત્પાદનું કારણ છે, પણ આત્માની ધર્મપર્યાયના ઉત્પાદનું કારણ તે નથી. આત્મામાં મિથ્યાત્વનો નાશ તે ધર્મની ઉત્પત્તિનું કારણ છે. પૂર્વ પર્યાયનો વિનાશ ને ઉત્તર પર્યાયની ઉત્પત્તિ તે બંનેને અરસપરસ

એકબીજાનું કારણ કહ્યું છે. આત્માની ધ્રુવતાના અવલંબને મિથ્યાત્વનો નાશ થયો તે સમ્યક્ત્વને ઉત્પત્તિનું કારણ છે. તેમ જ સમ્યક્ત્વનો ઉત્પાદ થયા વગર અને આત્માની ધ્રુવતા રહ્યા વગર જો મિથ્યાત્વનો નાશ થઈ જાય તો તે મિથ્યાત્વનો નાશ થતાં આત્મા જ કાંઈ ન રહ્યો, એટલે એકલા વ્યયની માન્યતામાં આત્માનો જ નાશ થઈ ગયો, ને એ જ પ્રમાણે જગતના બધા સત્ પદાર્થોનો તેની માન્યતામાં નાશ થઈ જાય છે. એટલે કે ઉત્પાદ અને ધ્રુવતા વગર એકલા વ્યયને જ માનનાર નાસ્તિક જેવો થઈ જાય છે.

અહો! ધ્રુવસ્વભાવની સન્મુખતાથી વીતરાગતાની ઉત્પત્તિ વગર જો રાગ-દ્વેષના નાશનો આરંભ કરવા જાય તો તેને રાગ-દ્વેષનો નાશ કદી થતો નથી. આત્માની ધ્રુવતાને લક્ષમાં લીધા વગર જેણે રાગને ઘટાડવાનું માન્યું તેણે તે રાગ ઘટાડતાં આત્માને જ ઘટાડી દીધો. રાગ કેમ ઘટે? —રાગને ઘટાડવાના લક્ષે રાગ ન ઘટે પણ જો ધ્રુવતાનું અવલંબન લ્યે ને વીતરાગભાવની ઉત્પત્તિ થાય તો રાગનો વ્યય થાય છે.

જગતના ચેતન કે જડ—છએ પદાર્થોમાં સમયે સમયે તેના સ્વભાવથી જ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ છે. જો કોઈ એકલા ઉત્પાદને જ માને તો તે પદાર્થોની જ નવી ઉત્પત્તિ માને છે, તથા જો કોઈ એકલા વ્યયને જ માને તો તે પદાર્થોનો જ નાશ માને છે—આવું માનનાર જીવ સર્વજ્ઞને, ગુરુને, શાસ્ત્રને કે જ્ઞેયોના સ્વભાવને માનતો નથી અને પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવી આત્માને પણ તે માનતો નથી. દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર તે બધા ય આવી જ વસ્તુસ્થિતિ કહે છે. જ્ઞેયનો સ્વભાવ પણ એવો જ છે ને આત્માનો સ્વભાવ તેને જાણવાનો છે. —આવી વસ્તુસ્થિતિ છે તે સમજવા યોગ્ય છે. એ સમજે તો જ જ્ઞાનમાં શાંતિ અને વીતરાગતા થાય તેમ છે. યથાર્થ વસ્તુસ્થિતિને સમજ્યા વગર કદી જ્ઞાનમાં શાંતિ કે વીતરાગતા થાય નહિ.

(૧) ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવ વિના નહિ;

(૨) વ્યય, ઉત્પાદ અને ધ્રુવ વિના નહિ.

એ બે વાત સાબિત કરી. ઉત્પાદ અને વ્યય એ બંને ધ્રુવ વગર હોતાં નથી—એ વાત પણ તે બે બોલમાં સમાઈ ગઈ. હવે ત્રીજી વાત સાબિત કરે છે કે :

(૩) ધ્રુવ, ઉત્પાદ અને વ્યય વિના હોતું નથી. ઉત્પાદ-વ્યય વગરના એકલા ધ્રુવને માનતાં શું દોષ આવે છે તે કહે છે.

卐

એકલું ધ્રુવ માનવામાં આવતા દોષ

જો એકલા ધ્રુવ ને જ માનો તો તે ધ્રુવતત્ત્વ ઉત્પાદ-વ્યયને ઓળંગી ગયું. પિંડના નાશ વગર અને ઘડાની ઉત્પત્તિ વગર માટીની ધ્રુવતા શેમાં રહેશે? પરિણામ વગર પરિણામી સાબિત જ નહિ થાય. ઉત્પાદ-વ્યય વગર ધ્રુવને નક્કી કોણ કરશે? ધ્રુવ પોતે ધ્રુવ ને નક્કી નથી કરતું પણ નવી પર્યાયનો ઉત્પાદ અને જૂની પર્યાયનો વ્યય તે વડે ધ્રુવ નક્કી થાય છે.

'આત્મા એકલો કૂટસ્થ—ધ્રુવ છે' એમ કોઈ કહે, તો તેને પણ—'પહેલાં આત્માને કૂટસ્થ નહોતો માન્યો પણ પરિણામી માન્યો હતો'—તે માન્યતાનો નાશ થયો ને 'આત્મા કૂટસ્થ છે' એવી માન્યતાનો ઉત્પાદ થયો; એ રીતે કૂટસ્થ માનનારમાં પોતામાં જ ઉત્પાદ-વ્યય આવી ગયા. એવા ઉત્પાદ-વ્યય વગર કૂટસ્થ માનનારો જ સિદ્ધ નહિ થાય.

કોઈ કહે કે આપણે તો એકલું ધ્રુવ જ રાખવું છે, ઉત્પાદ-વ્યય નથી જોઈતા, તો તે એકલા ધ્રુવને જ પ્રાપ્ત કરવા જનારને, ઉત્પાદ-વ્યય વગરની ધ્રુવતા જ નહિ રહે, અથવા તો ક્ષણિક ઉત્પાદ વ્યય

પોતે જ ધ્રુવ થઈ જશે. જો એક વસ્તુ ધ્રુવ ન રહે તો જગતની કોઈ વસ્તુ ધ્રુવ ન રહે અથવા રાગ–દ્વેષ વગેરે જે ક્ષણિક વિકલ્પ છે તે પણ ધ્રુવ જ થઈ જશે એટલે ક્ષણે ક્ષણે થતા વિકલ્પો તે જ દ્રવ્ય થઈ જશે, એ મોટો દોષ આવે છે.

વસ્તુ એકાંત નિત્ય નથી પણ વસ્તુ અનેકાંત સ્વરૂપ છે. વસ્તુ નિત્ય-અનિત્યરૂપ, એક-અનેકરૂપ એવા અનેકાંત સ્વરૂપવાળી છે. વસ્તુમાં જો નવી પર્યાયનો ઉત્પાદ અને જૂની પર્યાયનો વ્યય નહિ થાય તો તેની અનિત્યતા અનેકતા જ સાબિત નહિ થાય. અથવા ક્ષણિક ઉત્પાદ-વ્યય પોતે જ ધ્રુવ થઈ જશે, એટલે સમય સમયનું દ્રવ્ય ભિન્ન ભિન્ન જ ઠરશે અને વસ્તુને સર્વથા અનેકતા જ થઈ જશે. એમ થતાં વસ્તુની સળંગ એકતા નિત્યતા સિદ્ધ નહિ થાય. માટે અનેકાંતમય વસ્તુમાં ધ્રુવપણું નવા ભાવની ઉત્પત્તિ સહિત તેમ જ જૂના ભાવના નાશ સહિત જ છે—એમ માનવું.

પહેલાંની પર્યાયનો વ્યય, પછીની પર્યાયનો ઉત્પાદ અને સળંગ જોડાણ અપેક્ષાએ ધ્રુવતા—એ ત્રણે સાથે દ્રવ્ય અવિનાભાવી છે, એવું દ્રવ્ય અબાધિતપણે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવરૂપ (ત્રિલક્ષણરૂપ) ચિહ્નવાળું છે—એમ અવશ્ય સંમત કરવું.

卐

અહીં ઉત્પાદમાં નવા ભાવની ઉત્પત્તિ કરવી છે તેથી તેમાં **'સર્ગને શોધનાર'** એમ ભાષા વાપરી છે.

વ્યયમાં વર્તમાનભાવનો નાશ છે તેથી તેમાં **'સંહારને આરંભનાર'** એમ ભાષા વાપરી છે. અને—

ધ્રુવમાં જે છે તેની સ્થિતિની વાત છે તેથી 'સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા જનાર' એમ ભાષા વાપરી છે. —એ રીતે ત્રણે બોલની શૈલીમાં ફેર પાડ્યો છે.

卐

(પ્રવચનસાર ગાથા ૧૦૦ મીનો સાર)

દરેક પદાર્થમાં એકેક સમયમાં ઉત્પાદ-વ્યય ને ધ્રુવ છે. જો તે ત્રણેને સાથે ન માનો તો તેમાં દોષ આવે છે; તે દોષ બતાવીને ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવનું અવિનાભાવીપણું આ ગાથામાં દૃઢ કર્યું છે.

(૧) જો એકલો ઉત્પાદ જ માનો તો—

(૧) જૂની પર્યાયના વ્યય વગર નવી પર્યાયની ઉત્પત્તિ થશે નહિ અથવા

(૨) ધ્રુવના આધાર વગર અસત્‌ની ઉત્પત્તિ થશે. માટે એક સમયમાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ ત્રણે સાથે હોય તો જ ઉત્પાદ થાય.

(૨) જો એકલા વ્યયને જ માનો તો—

(૧) નવી પર્યાયના ઉત્પાદ વગર જૂની પર્યાયનો વ્યય જ નહિ થાય અથવા

(૨) ધ્રુવપણું રહ્યા વગર જ વ્યય થશે તો સત્‌નો જ નાશ થઈ જશે માટે એક સમયમાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ ત્રણે સાથે હોય તો જ વ્યય સિદ્ધ થાય.

(૩) ઉત્પાદ-વ્યય વગર એકલા ધ્રુવને જ માનો તો–

(૧) ઉત્પાદ-વ્યયરૂપ વ્યતિરેક વગર ધ્રુવપણું જ નહિ રહે, અથવા

(૨) એક અંશ છે તે જ આખું દ્રવ્ય થઈ જશે. માટે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ ત્રણે એક સમયમાં સાથે હોય તો જ ધ્રુવપણું રહી શકે.

માટીમાં ઘડો વગેરે કોઈ એક પર્યાયના ઉત્પાદ વગર અને

પિંડ વગેરે કોઈ એક પૂર્વ પર્યાયના વ્યય વગર માટીની ધ્રુવતા નહિ રહે અને જો માટીની ધ્રુવતા નહિ રહે તો માટીની જેમ જગતના કોઈ પણ ભાવોની ધ્રુવતા નહિ રહે, બધુંય નાશ થઈ જશે.

અથવા જો ક્ષણિક તે જ ધ્રુવ થઈ જાય તો તો મનના વિકલ્પ-રાગ-દ્વેષ-અજ્ઞાન-કર્મ એ બધું ય ધ્રુવ થઈ જશે; જો ઉત્પાદ-વ્યય નહિ હોય તો અજ્ઞાનનો નાશ કરીને સમ્યગ્જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ, સંસારનો વ્યય થઈને સિદ્ધદશાની ઉત્પત્તિ, ક્રોધભાવ ટળીને ક્ષમાભાવની ઉત્પત્તિ—એવું કાંઈ રહેશે નહિ.

માટે દ્રવ્યને ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવવાળું એક સાથે જ માનવું. તે કઈ રીતે? —કે પૂર્વ પૂર્વ પરિણામના વ્યય સાથે, પછી—પછીના પરિણામના ઉત્પાદ સાથે અને અન્વય અપેક્ષાએ ધ્રુવ સાથે દ્રવ્યને અવિનાભાવવાળું માનવું. ઉત્પાદ-વ્યય ને ધ્રુવ એ ત્રણે એક સાથે નિર્વિઘ્નપણે દ્રવ્યમાં છે એમ સંમત કરવું, નિઃસંદેહપણે નક્કી કરવું. એકલો ઉત્પાદ, એકલો વ્યય કે એકલું ધ્રુવપણું તે દ્રવ્યનું લક્ષણ નથી પણ ઉત્પાદ-વ્યય ને ધ્રુવ એ ત્રણે એક સાથે જ દ્રવ્યનું લક્ષણ છે એમ સમજવું.

ગાથા ૧૦૦ પૂરી.

卐

अथोत्पादादीनां द्रव्यादर्थान्तरत्वं संहरति—

उप्पादट्ठिदिभंगा विज्जंते पज्जएसु पज्जाया।
दव्वम्हि संति णियदं तम्हा दव्वं हवदि सव्वं॥१०१॥

उत्पादस्थितिभङ्गा विद्यन्ते पर्यायेषु पर्यायाः।
द्रव्ये हि सन्ति नियतं तस्माद्द्रव्यं भवति सर्वम्॥१०१॥

उत्पादव्ययध्रौव्याणि हि पर्यायानालम्बन्ते, ते पुनः पर्याया द्रव्यमालम्बन्ते। ततः समस्तमप्येतदेकमेव द्रव्यं, न पुनर्द्रव्यान्तरम्। द्रव्यं हि तावत्पर्यायैरालम्ब्यते, समुदायिनः समुदायात्मकत्वात्; पादपवत्। यथा

હવે ઉત્પાદાદિકનું દ્રવ્યથી અર્થાંતરપણું નષ્ટ કરે છે (અર્થાત્ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય દ્રવ્યથી જુદા પદાર્થો નથી એમ સિદ્ધ કરે છે) :—

ગાથા ૧૦૧

અન્વયાર્થ :—[उत्पादस्थितिभङ्गाः] ઉત્પાદ, સ્થિતિ અને ભંગ [पर्यायेषु] પર્યાયોમાં [विद्यन्ते] વર્તે છે; [पर्यायाः] પર્યાયો [नियतं] નિયમથી [द्रव्ये हि सन्ति] દ્રવ્યમાં હોય છે, [तस्मात्] તેથી [सर्वं] (તે) બધુંય [द्रव्यं भवति] દ્રવ્ય છે.

ટીકા :—ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્ય ખરેખર પર્યાયોને આલંબે છે અને તે પર્યાયો દ્રવ્યને આલંબે છે (અર્થાત્ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય પર્યાયોના આશ્રયે છે અને પર્યાયો દ્રવ્યના આશ્રયે છે); તેથી આ બધુંય એક જ દ્રવ્ય છે, દ્રવ્યાંતર નથી.

પ્રથમ તો દ્રવ્ય પર્યાયો વડે આલંબાય છે (અર્થાત્ પર્યાયો

ઉત્પાદ તેમ જ ધ્રૌવ્ય ને સંહાર વર્તે પર્યયે,
ને પર્યયો દ્રવ્યે નિયમથી, સર્વ તેથી દ્રવ્ય છે. ૧૦૧.

हि समुदायी पादपः स्कन्धमूलशाखासमुदायात्मकः स्कन्धमूलशाखा-भिरालम्बित एव प्रतिभाति, तथा समुदायि द्रव्यं पर्यायसमुदायात्मकं पर्यायैरालम्बितमेव प्रतिभाति। पर्यायास्तूत्पादव्ययध्रौव्यैरालम्ब्यन्ते, उत्पाद-व्ययध्रौव्याणामंशधर्मत्वात्; बीजाङ्कुरपादपत्ववत्। यथा किलांशिनः पादपस्य बीजाङ्कुरपादपत्वलक्षणास्त्रयोंऽशा भङ्गोत्पादध्रौव्यलक्षणैरात्म-धर्मैरालम्बिताः सममेव प्रतिभान्ति, तथांशिनो द्रव्यस्योच्छिद्यमानोत्पद्य-मानावतिष्ठमानभावलक्षणास्त्रयोंऽशा भङ्गोत्पादध्रौव्यलक्षणैरात्मधर्मैरा-लम्बिताः सममेव प्रतिभान्ति। यदि पुनर्भङ्गोत्पादध्रौव्याणि द्रव्यस्यैवेष्यन्ते

દ્રવ્યને આશ્રિત છે) કારણ કે ★સમુદાયી સમુદાયસ્વરૂપ હોય છે; વૃક્ષની માફક. જેમ સમુદાયી વૃક્ષ સ્કંધ, મૂળ અને શાખાઓના સમુદાયસ્વરૂપ હોવાથી સ્કંધ, મૂળ અને શાખાઓથી આલંબિત જ ભાસે છે (જોવામાં આવે છે), તેમ સમુદાયી દ્રવ્ય પર્યાયોના સમુદાયસ્વરૂપ હોવાથી પર્યાયો વડે આલંબિત જ ભાસે છે (અર્થાત્ જેમ થડ, મૂળ અને ડાળીઓ વૃક્ષના આશ્રયે જ છે—વૃક્ષથી ભિન્નપદાર્થરૂપ નથી, તેમ પર્યાયો દ્રવ્યના આશ્રયે જ છે—દ્રવ્યથી ભિન્નપદાર્થરૂપ નથી).

અને પર્યાયો ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય વડે આલંબાય છે (અર્થાત્ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય પર્યાયોને આશ્રિત છે) કારણ કે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય અંશોના ધર્મો છે (–[1]અંશીના ધર્મો નથી); બીજ, અંકુર અને વૃક્ષત્વની માફક. જેમ અંશી એવા વૃક્ષના બીજ-અંકુર-વૃક્ષત્વસ્વરૂપ ત્રણ અંશો ભંગ-ઉત્પાદ-ધ્રૌવ્યસ્વરૂપ નિજ ધર્મો વડે આલંબિત

★ સમુદાયી = સમુદાયવાળું, સમુદાયનું (જથ્થાનું) બનેલું. (દ્રવ્ય સમુદાયી છે કારણ કે પર્યાયોના સમુદાયસ્વરૂપ છે.)

૧. અંશી = અંશોવાળું; અંશોનું બનેલું. (દ્રવ્ય અંશી છે.)

तदा समग्रमेव विप्लवते। तथाहि—भङ्गे तावत् क्षणभङ्गकटाक्षितानामेकक्षण एव सर्वद्रव्याणां संहरणाद्द्रव्यशून्यतावतारः सदुच्छेदो वा। उत्पादे तु प्रतिसमयोत्पादमुद्रितानां प्रत्येकं द्रव्याणामानन्त्यमसदुत्पादो वा। ध्रौव्ये तु क्रमभुवां भावानामभावाद्द्रव्यस्याभावः क्षणिकत्वं वा। अत उत्पादव्ययध्रौव्यैरालम्ब्यन्तां पर्यायाः पर्यायैश्च द्रव्यमालम्ब्यन्तां, येन समस्तमप्येतदेकमेव द्रव्यं भवति॥१०१॥

એકીસાથે જ ભાસે છે, તેમ અંશી એવા દ્રવ્યના, નષ્ટ થતો ભાવ, ઊપજતો ભાવ અને અવસ્થિત રહેતો ભાવ એ ત્રણ અંશો ભંગ-ઉત્પાદ-ધ્રૌવ્યસ્વરૂપ નિજ ધર્મો વડે આલંબિત એકીસાથે જ ભાસે છે. પરંતુ જો (ભંગ-ઉત્પાદ-ધ્રૌવ્ય અંશોનાં નહિ માનતાં) (૧) ભંગ, (૨) ઉત્પાદ અને (૩) ધ્રૌવ્ય દ્રવ્યનાં જ માનવામાં આવે, તો બધુંય [૧]વિપ્લવ પામે. તે આ પ્રમાણે : (૧) પ્રથમ, જો દ્રવ્યનો જ ભંગ માનવામાં આવે તો [૨]ક્ષણભંગથી લક્ષિત સર્વ દ્રવ્યોનો એક ક્ષણમાં જ સંહાર થવાથી દ્રવ્યશૂન્યતા આવે અથવા સત્‌નો ઉચ્છેદ થાય. (૨) જો દ્રવ્યનો જ ઉત્પાદ માનવામાં આવે તો સમયે સમયે થતા ઉત્પાદ વડે ચિહ્નિત એવાં દ્રવ્યોને પ્રત્યેકને અનંતપણું આવે (અર્થાત્ સમયે સમયે થતો ઉત્પાદ જેનું ચિહ્ન હોય એવું દરેક દ્રવ્ય અનંતદ્રવ્યપણું પામે) અથવા અસત્‌નો ઉત્પાદ થાય. (૩) જો દ્રવ્યનું જ ધ્રૌવ્ય માનવામાં આવે તો ક્રમે થતા ભાવોના અભાવને લીધે દ્રવ્યનો અભાવ આવે અથવા ક્ષણિકપણું થાય.

માટે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય વડે પર્યાયો આલંબિત હો અને પર્યાયો વડે દ્રવ્ય આલંબિત હો કે જેથી આ બધુંય એક જ દ્રવ્ય હોય.

૧. વિપ્લવ = અંધાધૂંધી; ઊથલપાથલ; ગોટાળો; વિરોધ.

૨. ક્ષણભંગથી લક્ષિત = ક્ષણવિનાશ જેમનું લક્ષણ હોય એવાં

ભાવાર્થ :—બીજ, અંકુર અને વૃક્ષત્વ એ વૃક્ષના અંશો છે. બીજનો નાશ, અંકુરનો ઉત્પાદ અને વૃક્ષત્વનું ધ્રૌવ્ય (ધ્રુવપણું) ત્રણે એકીસાથે છે. આ રીતે નાશ બીજને આશ્રિત છે, ઉત્પાદ અંકુરને આશ્રિત છે અને ધ્રૌવ્ય વૃક્ષત્વને આશ્રિત છે; નાશ-ઉત્પાદ-ધ્રૌવ્ય બીજ-અંકુર-વૃક્ષત્વથી ભિન્ન પદાર્થરૂપ નથી. વળી બીજ-અંકુર-વૃક્ષત્વ પણ વૃક્ષથી ભિન્ન પદાર્થરૂપ નથી. માટે આ બધાંય, એક વૃક્ષ જ છે. એ જ પ્રમાણે નષ્ટ થતો ભાવ, ઊપજતો ભાવ અને ટકતો ભાવ એ દ્રવ્યના અંશો છે. નષ્ટ થતા ભાવનો નાશ, ઊપજતા ભાવનો ઉત્પાદ અને ટકતા ભાવનું ધ્રૌવ્ય એકીસાથે છે. આ રીતે નાશ નષ્ટ થતા ભાવને આશ્રિત છે, ઉત્પાદ ઊપજતા ભાવને આશ્રિત છે અને ધ્રૌવ્ય ટકતા ભાવને આશ્રિત છે; નાશ-ઉત્પાદ-ધ્રૌવ્ય તે ભાવોથી ભિન્ન પદાર્થરૂપ નથી. વળી તે ભાવો પણ દ્રવ્યથી ભિન્ન પદાર્થરૂપ નથી. માટે આ બધાંય, એક દ્રવ્ય જ છે. ૧૦૧.

卐

પૂજ્ય સદ્‌ગુરુદેવશ્રીનું ગાથા ૧૦૧ ઉપર પ્રવચન

પદાર્થના સ્વરૂપનું સૂક્ષ્મ વિજ્ઞાન

હવે ઉત્પાદાદિકનું દ્રવ્યથી અર્થાંતરપણું નષ્ટ કરે છે અર્થાત્ તે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય દ્રવ્યથી જુદા પદાર્થો નથી પણ તે બધુંય એક દ્રવ્ય જ છે—એમ સિદ્ધ કરે છે—

'ઉત્પાદ, વ્યય ને ધ્રૌવ્ય ખરેખર પર્યાયોને અવલંબે છે અને તે પર્યાયો દ્રવ્યને આલંબે છે; તેથી આ બધું ય એક જ દ્રવ્ય છે, દ્રવ્યાંતર નથી.'

હવે તેનો વિસ્તારથી ખુલાસો કરે છે :—

'પ્રથમ તો દ્રવ્ય પર્યાયો વડે આલંબાય છે કારણ કે સમુદાયી સમુદાયસ્વરૂપ હોય છે;'

દ્રવ્યનો જ નાશ, દ્રવ્યનો જ ઉત્પાદ કે દ્રવ્યની જ ધ્રુવતા—એમ નથી, તે એકેકમાં આખું દ્રવ્ય આવી જતું નથી; પણ ઉત્પાદ કોઈ પર્યાયનો છે, વ્યય પણ પર્યાયનો છે ને ધ્રુવપણું પણ પર્યાયનું છે, એટલે ઉત્પાદ-વ્યય ને ધ્રુવ એ ત્રણે, ત્રણ પર્યાયોને અવલંબીને છે ને તે પર્યાયોનો સમુદાય દ્રવ્યને અવલંબે છે. (અહીં 'પર્યાય' એટલે દ્રવ્યનો એક અંશ—એમ સમજવું. પર્યાય તે અંશ છે, ને દ્રવ્ય તે અંશી છે; દ્રવ્ય સમુદાયી છે તે પર્યાયોના સમુદાયથી બનેલું છે. 'જેમ સમુદાયી વૃક્ષ સ્કંધ, મૂળ અને શાખાઓના સમુદાયસ્વરૂપ હોવાથી સ્કંધ, મૂળ અને શાખાઓથી આલંબિત જ ભાસે છે, તેમ સમુદાયી દ્રવ્ય પર્યાયોના સમુદાયસ્વરૂપ હોવાથી પર્યાયો વડે આલંબિત જ ભાસે છે.' થડ, મૂળ અને ડાળીઓ એ ત્રણેય વૃક્ષના અંશો છે, ને તે ત્રણે થઈને આખું ઝાડ છે. તેમ પર્યાયો તે વસ્તુના

અંશો છે, તે પર્યાયો વસ્તુના આશ્રયે જ છે. વસ્તુના અંશો વસ્તુથી જુદા નથી.

પહેલાં ૧૦૦મી ગાથામાં તો દ્રવ્યનાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ ત્રણે એક સાથે—પરસ્પર અવિનાભાવી છે એમ સિદ્ધ કર્યું. અહીં હવે એ સિદ્ધ કરે છે કે તે ઉત્પાદ, વ્યય ને ધ્રુવ કોનાં છે? —દ્રવ્યનાં કે પર્યાયનાં? ઉત્પાદ, વ્યય ને ધ્રુવ તે પર્યાયોનાં છે, દ્રવ્યનાં નથી. ને તે ઉત્પાદ, વ્યય, ધ્રુવવાળા ત્રણે પર્યાયો (અંશો) દ્રવ્યના જ આશ્રયે છે. દ્રવ્યના આશ્રયે પર્યાયો છે ને તે પર્યાયના અવલંબને ઉત્પાદ, વ્યય, ધ્રુવ છે.

'પર્યાયો—ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય વડે આલંબાય છે અર્થાત્ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય પર્યાયોને આશ્રિત છે કારણ કે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય અંશોના ધર્મો છે.' વસ્તુમાં ઉત્પાદ, વ્યય ને ધ્રુવ છે તે પરને લીધે નથી, પરમાં નથી ને પરનાં પણ નથી, પણ તે પોતાની પર્યાયનાં જ છે. ઉત્પાદ પર્યાયનો છે, વ્યય પણ પર્યાયનો છે ને ધ્રુવતા પણ પર્યાયની છે એ ત્રણે અંશના સમુદાયસ્વરૂપ વસ્તુ છે. આત્મામાં સમ્યગ્દર્શન થયું તે વખતના ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ આ પ્રમાણે તે વખતે સમ્યક્ત્વ અપેક્ષાએ ઉત્પાદ છે, કાંઈ આખો આત્મા ઊપજ્યો નથી; મિથ્યાત્વપર્યાય અપેક્ષાએ વ્યય છે. કાંઈ આખો આત્મા વ્યય પામ્યો નથી અને સળંગ પ્રવાહમાં વર્તતા ધ્રુવઅંશ અપેક્ષાએ ધ્રુવતા છે, કાંઈ આખો આત્મા ધ્રુવ નથી. એ રીતે ઉત્પાદ-વ્યય ને ધ્રુવ દ્રવ્યનાં નથી પણ દ્રવ્યના એકેક અંશનાં છે; અને તે અંશો દ્રવ્યના છે. બીજાની પર્યાયને લીધે કે બીજાની પર્યાયમાં તે અંશો નથી. વિકાર તે આત્માનો કાયમી સ્વભાવ નથી માટે તે અંશનો ઉત્પાદ પરમાં થતો હશે! —તો કહે છે કે ના; તે વિકારનો ઉત્પાદ પણ આત્માની પર્યાયના આશ્રયે છે ને તે પર્યાય આત્મદ્રવ્યના આશ્રયે રહેલી છે. કર્મના ઉદયના આશ્રયે તે વિકારી

પર્યાય રહેલી નથી. વિકારીપર્યાય તે પણ સ્વજ્ઞેયનો અંશ છે. વિકારઅંશ તો પરનો કહો અથવા પરને લીધે થયેલો કહો તો સ્વજ્ઞેય આખું સિદ્ધ થતું નથી. એક અંશને કાઢી નાખતાં આત્મા જ સિદ્ધ નહિ થાય અને તે વિકારના ઉત્પાદને અંશનો (પર્યાયનો) ન માનતાં જો દ્રવ્યનો જ માનવામાં આવે તો આખું દ્રવ્ય જ વિકારમય થઈ જશે; એટલે વિકારરહિત સ્વભાવ છે તે સ્વજ્ઞેય તરીકે રહેશે નહિ અને વિકાર ટળીને અવિકારીપણું પણ થઈ શકશે નહિ.

ઉત્પાદ, વ્યય, ધ્રુવ કોનાં હોય?—કે પર્યાયનાં.

પર્યાયો શેમાં હોય? કે —દ્રવ્યમાં.

એ રીતે બધાને એક દ્રવ્યમાં જ સમાવી દીધા છે.

ઘડો, પિંડ ને માટીપણું એ ત્રણે અંશોના સમુદાયસ્વરૂપ માટી છે. તે ત્રણ અંશો વગર માટી સિદ્ધ નહિ થાય. તેમાં ઉત્પાદ ને ઘડાના આશ્રયે છે, વ્યય તે પિંડના આશ્રયે છે ને ધ્રુવતા તે માટી-પણાના આશ્રયે છે. વળી તે ઘડો, પિંડ ને માટીપણું એ ત્રણે અંશો માટીના આશ્રયે છે. એ રીતે એક માટીમાં બધું સમાઈ જાય છે.

જીવમાં રાગાદિ ઉદયભાવ થયો, તે ઉદયભાવ કોનો? — દ્રવ્યનો, પર્યાયનો કે પરનો? તો કહે છે કે તે ઉદયભાવ દ્રવ્યનો નથી, પણ તે ઉદયભાવ તે વખતની આત્માની પર્યાયનો છે. ઉદયભાવ તે સ્વજ્ઞેયની પર્યાય છે.

(૧) ઉત્પાદ, વ્યય, ધ્રુવ ત્રણે એક સાથે છે, એ વાત ૧૦૦મી ગાથામાં સાબિત કરી.

(૨) હવે અહીં ઉત્પાદ, વ્યય, ધ્રુવ તે અંશના (પર્યાયના) છે અને

(૩) તે પર્યાયો (અંશો) દ્રવ્યના છે, —એમ કહીને તે તે બધાને એક દ્રવ્યમાં જ સમાવી દે છે.

કોઈ ભાવનો ઉત્પાદ થતાં આખું દ્રવ્ય જ નવું ઉત્પન થતું નથી પણ પર્યાય નવી ઊપજે છે; તે પર્યાય દ્રવ્યના આશ્રયે છે.

કોઈ ભાવનો વ્યય થતાં આખું જ દ્રવ્ય જ નાશ પામી જતું નથી પણ પર્યાય નાશ પામે છે ને તે પર્યાય દ્રવ્યના આશ્રયે છે.

પરિણામોના પ્રવાહમાં ધ્રુવતાપણે દ્રવ્ય જ ધ્રુવ નથી પણ અંશ અપેક્ષાએ ધ્રુવતા છે; ધ્રુવપણું તે પણ દ્રવ્યનો એક અંશ છે, આખું દ્રવ્ય નથી પણ તે ધ્રુવઅંશ દ્રવ્યના આશ્રયે છે.

—એ રીતે ઉત્પાદ-વ્યય ને ધ્રુવ અંશના છે, ને તે અંશોનો સમૂહ તે દ્રવ્ય છે. એ રીતે ‘દ્રવ્ય’માં બધું સમાઈ જાય છે.

ઉત્પાદ, વ્યય કે ધ્રુવ દ્રવ્યના જ આશ્રયે નથી એટલે કે દ્રવ્યના જ ઉત્પાદ, વ્યય કે ધ્રુવ નથી, પણ પર્યાયનાં છે અને તે પર્યાયો દ્રવ્યના છે. ઉત્પાદ, વ્યય કે ધ્રુવ તેમાંથી કોઈ એકમાં જ આખું દ્રવ્ય સમાઈ જતું નથી પણ તે તો એકેક પર્યાયના છે. ઉત્પાદ તે આખા દ્રવ્યને બતાવતો નથી પણ ઉત્પાદ તે ઊપજતી પર્યાયને બતાવે છે, વ્યય પણ આખા દ્રવ્યને બતાવતો નથી પણ તે પૂર્વપર્યાયને બતાવે છે, તથા ધ્રુવ પણ આખા દ્રવ્યને બતાવતું નથી પણ તે પર્યાયને (—અંશને) જ બતાવે છે. એ રીતે તે દરેક એકેક પર્યાયને બતાવે છે, ને તે ત્રણે પર્યાયોનો સમૂહ દ્રવ્યને બતાવે છે, —દ્રવ્ય તે પર્યાયોના સમૂહ સ્વરૂપ છે.

કોઈપણ દ્રવ્યનો કોઈપણ એક સમય લ્યો તો તેમાં ઉત્પાદ-વ્યય ને ધ્રુવ ત્રણે એક સાથે પર્યાયોના આશ્રયે છે. એકલા ઉત્પાદ, વ્યયમાં કે ધ્રુવમાં આખું દ્રવ્ય આવી જતું નથી માટે, તેઓ દ્રવ્યના આશ્રયે નહિ પણ પર્યાયોના આશ્રયે છે એમ કહ્યું. ઉત્પાદધર્મ કોઈ પર્યાયના આશ્રયે છે, વ્યયધર્મ પણ કોઈ પર્યાયના આશ્રયે છે ને ધ્રૌવ્યપણારૂપ ધર્મ કોઈ પર્યાય (અંશ)ના આશ્રયે છે, માટે તેમને

પર્યાયોનો ધર્મ કહ્યા, અને પર્યાયો દ્રવ્યના આશ્રયે છે. એ રીતે અભેદપણે દ્રવ્યમાં બધું સમાઈ જાય છે.

એ વાત વૃક્ષનો દાખલો આપીને સમજાવે છે.

ઉત્પાદ, વ્યય ને ધ્રુવ અંશોના આશ્રયે છે ને તે અંશો દ્રવ્યને આલંબે છે. ઉત્પાદ પણ અંશનો છે, વ્યય પણ અંશનો છે ને ધ્રુવપણું પણ અંશનું છે; તે એકેક અંશમાં આખી વસ્તુ સમાઈ જતી નથી પણ અંશોના પિંડરૂપ વસ્તુ અંશી છે ને ઉત્પાદાદિથી આલંબિત પર્યાયો તેના અંશો છે. —બીજ, અંકુર અને વૃક્ષત્વની માફક.

'જેમ અંશી એવા વૃક્ષના બીજ-અંકુર-વૃક્ષત્વસ્વરૂપ ત્રણ અંશો ભંગ-ઉત્પાદ-ધ્રૌવ્યસ્વરૂપ નિજધર્મો વડે આલંબિત એકી સાથે જ ભાસે છે, તેમ અંશી એવા દ્રવ્યના, નષ્ટ થતો ભાવ, ઊપજતો ભાવ અને અવસ્થિત રહેતો ભાવ એ સ્વરૂપ ત્રણ અંશો ભંગ-ઉત્પાદ-ધ્રૌવ્યસ્વરૂપ નિજધર્મો વડે આલંબિત એકી સાથે જ ભાસે છે.'

વસ્તુમાં ઉત્પાદ પણ અંશનો છે ને ધ્રુવતા પણ અંશની છે. તે એકેક અંશમાં આખી વસ્તુ સમાઈ જતી નથી, એટલે કે દ્રવ્યની જ ઉત્પત્તિ, દ્રવ્યનો જ નાશ કે દ્રવ્યની જ ધ્રુવતા નથી. જેમ એક ઝાડમાં બીજ, અંકુર ને વૃક્ષપણું—એવા ત્રણ અંશો છે, તેમાં બીજ—અંશનો વ્યય, અંકુર-અંશનો ઉત્પાદ ને વૃક્ષત્વ—અંશની ધ્રુવતા છે, તે ત્રણે અંશો થઈને ઝાડનું અસ્તિત્વ છે. તેમ આત્મવસ્તુમાં—સમ્યક્ત્વઅંશનો ઉત્પાદ, મિથ્યાત્વઅંશનો વ્યય ને શ્રદ્ધાપણાની ધ્રુવતા છે. એ રીતે ઉત્પાદ-વ્યય ને ધ્રુવ અંશોનાં છે, અંશીના નહિ. દ્રવ્યની અપેક્ષાએ જ ઉત્પાદ નથી પણ દ્રવ્યમાં ઊપજતા ભાવની અપેક્ષાએ ઉત્પાદ છે, દ્રવ્યની અપેક્ષાએ જ વિનાશ નથી પણ પૂર્વના નષ્ટ થતા ભાવની અપેક્ષાએ વ્યય છે, ને આખા દ્રવ્યની જ અપેક્ષાએ ધ્રુવતા નથી પણ દ્રવ્યના સળંગ ટકતા ભાવની અપેક્ષાએ

(દ્રવ્યત્વ અપેક્ષાએ) ધ્રુવતા છે. એ રીતે ઉત્પાદ-વ્યય ને ધ્રુવ પ્રત્યેક અંશને આશ્રિત છે. ક્ષણે વસ્તુ નવીન ભાવે ઊપજે છે તે જ ક્ષણે પૂર્વભાવથી વ્યય પામે છે ને તે જ ક્ષણે દ્રવ્યપણે ધ્રુવ રહે છે; —એ રીતે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ ત્રણે એક સાથે જ અંશોના અવલંબને છે. પણ અંશીનાં જ ઉત્પાદ, વ્યય કે ધ્રુવ નથી. (અહીં ધ્રુવને પણ અંશ અપેક્ષાએ પર્યાય કીધી છે, પણ તેમાં દ્રવ્યનો સામાન્ય ભાગ છે. પરંતુ તે એકલા ધ્રુવમાં જ આખી વસ્તુ સમાતી નથી માટે તેને પણ અંશ કહ્યો, અંશ હોવાથી પર્યાય કહ્યો. એ અપેક્ષાએ ધ્રુવતા પણ પર્યાયને આશ્રિત કહેવામાં આવી છે.)

જો અંશી—વસ્તુનાં જ ઉત્પાદ, વ્યય કે ધ્રુવ માનવામાં આવે તો તેમાં દોષ આવે છે, ને અંધાધૂંધી થઈ જાય છે. કઈ રીતે દોષ આવે છે તે સમજાવે છે.

દ્રવ્યનો જ વ્યય માનવામાં આવે તો—

જો વ્યય પૂર્વના અંશનો ન માનતાં દ્રવ્યનો જ માનવામાં આવે તો (૧) દ્રવ્ય એક ક્ષણમાં નાશ પામી જનારું થઈ જાય, એટલે એક ક્ષણમાં જ બધાય દ્રવ્યોનો સર્વથા નાશ થઈ જાય, અથવા તો (૨) સત્ હોય તેનો જ નાશ થઈ જાય.

જો મિથ્યાત્વપર્યાયનો નાશ ન માનતાં આત્મદ્રવ્યનો જ નાશ માનવામાં આવે તો આત્મા એક ક્ષણમાં જ નાશ પામી જાય. પહેલી ક્ષણના સત્નો બીજી ક્ષણે નાશ થઈ જાય. અંશનો નાશ છે તેને બદલે અંશીનો જ નાશ માનતાં એક ક્ષણમાં જ બધાં દ્રવ્યોનો અભાવ જ થઈ જાય એટલે દ્રવ્યોની શૂન્યતા થઈ જાય; અથવા સત્ પદાર્થોનો જ નાશ થઈ જાય.

દ્રવ્યનો જ વ્યય માનવાથી (૧) પહેલાં તો દ્રવ્યોનો સર્વથા અભાવ ઠરે એ દોષ કહ્યો, અથવા તો (૨) 'ભાવ'નો અભાવ થઈ

જાય—એ બીજો દોષ કહ્યો. પહેલામાં તો 'એકલો અભાવ' કહ્યો ને બીજામાં 'ભાવનો અભાવ' થવાનું કહ્યું. માટે દ્રવ્યનો જ વ્યય નથી પણ દ્રવ્યના અંશનો જ વ્યય છે. ને તે અંશ અંશીનો છે. ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ તે અંશોના આશ્રયે છે, ને તે અંશો અંશી પદાર્થના આશ્રયે છે. પણ કોઈ દ્રવ્યનો કોઈ અંશ બીજા દ્રવ્યને આશ્રિત નથી, તેમ જ વિકારી કે નિર્વિકારી કોઈ પણ ભાવનો ઉત્પાદ-વ્યય પણ બીજાના આશ્રયે નથી, પણ તે તે પર્યાયના જ આશ્રયે છે. રાગનો ઉત્પાદ કર્મના આશ્રયે નથી પણ તે સમયની પર્યાયના આશ્રયે છે. આ જીવના મિથ્યાત્વનો વ્યય દેવ-ગુરુના આશ્રયે નથી પણ પૂર્વ પર્યાયના આશ્રયે જ છે. એ રીતે પર્યાયો પોતે જ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવનો આશ્રય છે.

દ્રવ્યનો જ ઉત્પાદ માનવામાં આવે તો—

ઉત્પાદ જો અંશનો ન માનતાં દ્રવ્યનો જ માનવામાં આવે તો ક્ષણિક પર્યાય તે જ દ્રવ્ય થઈ જાય એટલે ક્ષણે ક્ષણે નવાં નવાં દ્રવ્યો જ ઉત્પન્ન થવા માંડે. દ્રવ્યની અનંત પર્યાયોમાંથી એકેક પર્યાય પોતે દ્રવ્ય થઈ જાય એટલે કે દ્રવ્યને જ અનંત દ્રવ્યપણું આવે. અથવા વસ્તુ વગર અસત્‌નો જ ઉત્પાદ થવા માંડે. માટીમાં ઘટ અવસ્થા ઉપજે છે પણ માટી પોતે ઊપજતી નથી, તેમ વસ્તુમાં તેના નવા પરિણામ ઊપજે છે પણ વસ્તુ પોતે ઊપજતી નથી એક અંશના ઉત્પાદને જો દ્રવ્ય જ માનવામાં આવે તો એક પર્યાય પોતે જ આખું દ્રવ્ય થઈ જશે એટલે દ્રવ્યની અનંતી પર્યાયો તે અનંત દ્રવ્ય થઈ જશે એ રીતે એક દ્રવ્યને જ અનંત દ્રવ્યપણું થઈ જશે. —એ દોષ આવે છે. હા, એક દ્રવ્યમાં અનંત ગુણો હોય, તેમ જ એક દ્રવ્યની અનંત પર્યાયો થાય, પણ એક દ્રવ્યનાં અનંત દ્રવ્યો ન થાય. દ્રવ્યની પર્યાય નવી ઊપજે છે પણ દ્રવ્ય પોતે નવું ઉપજતું નથી. જો દ્રવ્ય પોતે નવું ઊપજે તો અસત્‌ની જ ઉત્પત્તિ થાય. —એ રીતે દ્રવ્યનો

જ ઉત્પાદ માનવામાં બે દોષ આવે છે. પ્રથમ તો, એક જ દ્રવ્ય અનંત દ્રવ્યપણે થઈ જાય; અને બીજું અસત્‌ની જ ઉત્પત્તિ થાય માટે ઉત્પાદ દ્રવ્યનો જ નથી પણ ઊપજતા ભાવનો ઉત્પાદ છે, ને તે ઊપજતા ભાવરૂપ અંશ દ્રવ્યનો છે.

દ્રવ્યનું જ ધ્રૌવ્ય માનવામાં આવે તો—

જો આખા દ્રવ્યને જ ધ્રુવ માનો તો, ક્રમે થતા ઉત્પાદ-વ્યય ભાવો વગર દ્રવ્યનો જ અભાવ થશે, અથવા દ્રવ્યને ક્ષણિકપણું થઈ જશે. વસ્તુ એકલી ધ્રુવરૂપ નથી પણ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવરૂપ છે, તેને બદલે એકલા ધ્રુવ અંશને જ વસ્તુ માની લીધી ને અંશીને ન માન્યો તો દ્રવ્ય ક્ષણિક થઈ જશે. માટે વસ્તુ જ ધ્રુવ નથી પણ વસ્તુનો એક અંશ ધ્રુવ છે.

એક જ સમયમાં ઉત્પાદ-વ્યય થાય છે, પણ તે ઉત્પાદ-વ્યય એક જ સમયની પર્યાયના નથી; એક સમયમાં ઉત્પાદ વર્તમાન પર્યાયનો છે ને વ્યય પૂર્વ પર્યાયનો છે. એક જ સમયમાં જેનો વ્યય છે તેનો ઉત્પાદ નથી, ને જેનો ઉત્પાદ છે તેનો વ્યય નથી. ઉત્પાદથી આલંબિત જુદી પર્યાય છે; પણ તે ઉત્પાદ અને વ્યય બંનેનો કાળ એક જ છે. જે વખતે જે પર્યાયનો વ્યય છે તે વખતે તે પર્યાયનો ઉત્પાદ નથી અને જે વખતે જે પર્યાયનો ઉત્પાદ છે તે જ વખતે તે પર્યાયનો વ્યય નથી. એકનો વ્યય ને બીજાનો ઉત્પાદ, બીજાનો વ્યય ને ત્રીજાનો ઉત્પાદ, —એ પ્રમાણે હોવાથી તે ક્રમે થતા ભાવો છે જ્યારે બીજાનો વ્યય થાય ત્યારે અંકુરનો ઉત્પાદ થાય છે, માટે બીજ અને અંકુર તે ક્રમે થતા ભાવો છે; તેના વગર વૃક્ષની ધ્રુવતા રહે નહિ. ઉત્પાદ-વ્યય વગર ક્રમે થતા ભાવો બની શકે નહિ ને ક્રમે થતા ભાવો વગર દ્રવ્યનું અસ્તિત્વ રહી શકે નહિ. જેણે દ્રવ્યને જ એકલું ધ્રુવ માની લીધું તેને દ્રવ્યમાં પૂર્વ પર્યાયનો વ્યય ને પછીની

પર્યાયનો ઉત્પાદ—એવા ક્રમે થતા ભાવો રહેતા નથી. પૂર્વનો વ્યય અને પછીનો ઉત્પાદ—એવા ક્રમે થતા ભાવો વગર એનું ધ્રુવ તત્ત્વ ક્યાં ટકશે? એટલે તેને ધ્રુવદ્રવ્યનો જ અભાવ થઈ જશે; અથવા તો તેના મતમાં દ્રવ્ય ક્ષણિક જ થઈ જશે. —એ રીતે દ્રવ્યનું જ ધ્રુવ માનવામાં પણ દોષ આવે છે. ધ્રુવતા દ્રવ્યની જ નથી પણ દ્રવ્યના ટકતા અંશની ધ્રુવતા છે.

ઉત્પાદ, વ્યય ને ધ્રુવ એ ત્રણે એક સાથે છે, પણ તે અંશોનાં છે, દ્રવ્યનાં નથી.

ઉત્પાદ-વ્યય ને ધ્રુવ એ ત્રણેને એક સાથે ન માનતાં એકલા ઉત્પાદને, વ્યયને કે ધ્રુવને જ માને તો શા દોષ આવે છે તે વાત ૧૦૦ મી ગાથામાં બતાવી હતી.

અહીં દ્રવ્યનો જ ઉત્પાદ, દ્રવ્યનો જ વ્યય કે દ્રવ્યની જ ધ્રુવતા માને તો શા દોષ આવે છે તે આ ૧૦૧ મી ગાથામાં બતાવ્યું.

આ (૧૦૧)મી ગાથામાં આચાર્યદેવને સિદ્ધ એ કરવું છે કે ઉત્પાદ-વ્યય ને ધ્રુવ એ દ્રવ્યથી જુદા કોઈ પદાર્થો નથી પણ દ્રવ્યમાં જ તે બધા સમાઈ જાય છે.

(૧) જો દ્રવ્યનો જ ઉત્પાદ માની લ્યો તો વ્યય અને ધ્રુવનો સમાવેશ દ્રવ્યમાં થાય નહિ અને દોષ આવી પડે.

(૨) જો દ્રવ્યનો જ વ્યય માની લ્યો તો ઉત્પાદ અને ધ્રુવનો સમાવેશ દ્રવ્યમાં થાય નહિ અને દોષ આવી પડે.

(૩) જો દ્રવ્યને જ ધ્રૌવ્ય માની લ્યો તો ઉત્પાદ અને વ્યયનો સમાવેશ દ્રવ્યમાં થાય નહિ અને દોષ આવી પડે.

માટે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય વડે પર્યાયો આલંબિત હો અને પર્યાયો વડે દ્રવ્ય આલંબિત હો કે જેથી આ બધું એક જ દ્રવ્ય હોય.

આચાર્યદેવે ન્યાય અને યુક્તિપૂર્વક વસ્તુસ્વરૂપ સિદ્ધ કર્યું છે. દ્રવ્ય પોતે જ ઉપજતું નથી, દ્રવ્ય પોતે જ નાશ પામતું નથી અને દ્રવ્ય પોતે જ ધ્રુવ રહેતું નથી, પણ તેના અંશનો વ્યય છે ને અંશની ધ્રુવતા છે. એટલે તે ઉત્પાદ-વ્યય ને ધ્રુવ અંશોનાં (—પર્યાયોનાં) છે, ને તે પર્યાયો દ્રવ્યના છે. આથી બધુંય એક જ દ્રવ્ય છે.

* પ્રથમ શરીરાદિ પુદ્‌ગલોથી આત્માને સ્પષ્ટ જુદો માનવો, જાણવો ને અનુમાનથી અનુભવવો.
* રાગાદિ પરિણામથી આત્મા અત્યંત જુદો છે. તેમ માનવું.
* વ્યવહાર રત્નત્રયના ગમે તેવા શુભ પરિણામથી આત્માને અનુભવ થવાનો નથી તેમ દઢ શ્રદ્ધા કરવી.
* સમયે સમયે પ્રગટ થતું જ્ઞાન જ જ્યારે એકલા શુદ્ધ આત્માને લક્ષ કરી એકાગ્ર થાય ત્યારે જ આત્માનો અનુભવ થાય છે.